

Stoička etika u djelu Epikteta i Marka Aurelija

Horvat, Nera

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:580490>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-20**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Nera Horvat

STOIČKA ETIKA U DJELU EPIKTETA I MARKA AURELIJA

Diplomski rad

Mentor: doc.dr.sc. Ljudevit Fran Ježić

Zagreb, studeni 2019.

Stoička etika u djelu Epikteta i Marka Aurelija

Sažetak

Cilj ovog diplomskog rada je utvrditi i obrazložiti glavne odrednice stoičke etike Epikteta na temelju njegovih djela *Razgovori* i *Priručnik o moralu* te Marka Aurelija na temelju njegova djela *Meditacije*.

Epiktetova temeljna misao je dostizanje istinskog blaženstva ili *eudaimonije* koja se postiže pomoću neuznemirenosti, unutarnjeg mira ili *ataraksije*. Da bismo to postigli, moramo spoznati na koje stvari u životu imamo utjecaj, a na koje nemamo. Čovjek ne može promijeniti sudbinu koja ga je zadesila, no može promijeniti svoj stav prema događajima te nedaće, ali i povoljne trenutke prihvatiti smireno jer na njih nema utjecaj. Kozmosom vladaju božanski zakoni koji su nepromjenjivi i koji upravljaju svijetom. Um svake osobe je fragment Božjeg uma. Patnja je rezultat ljudske težnje za materijalnim stvarima i zadovoljenju osjetilnih užitaka, a to možemo izbjeći ako se posvetimo duhovnoj dimenziji koja je jedina u našoj moći.

Etička filozofija Marka Aurelija nadovezuje se na Epikteta. Njegovo djelo „Meditacije“ ima formu dnevnika u kojem je iznosio vlastite misli koje je kao filozof upućivao samomu sebi kako bi bio što bolji vladar i čovjek. Isticao je važnost kontrole naših emocija i reakcija na životne događaje. Ljudska narav je potencijalno iskvarena zbog nepoznavanja dobra i zla, a mir se postiže pomoću vlastitog uma i moralnih vrijednosti. Smatrao je da je svrha života živjeti u skladu s prirodom te da u svakom čovjeku postoji djelić božanske esencije. Za njega je sve dio božanskog plana pa čak i zlo, jer je svijet harmonično i savršeno uređen, a sve ostalo su pojave koje ulaze u kozmički poredak stvari. Stoicizam je utjecao i uvelike ostavio trag na kršćanstvo i renesansu te ću spomenuti Justusa Lipsiusa kao jednog od brojnih filozofa koji su oživjeli stoicizam, pritom dodavši neke svoje nove aspekte učenja.

Ključne riječi: stoicizam, unutarnji mir, vrlina, krepostan život, kozmički zakoni

Stoic ethics in the work of Epictetus and Marcus Aurelius

Abstract

The goal of this thesis is to identify and to explain the main determinants of the Stoic ethics of Epictetus based on his work *Discourse* and *Enchiridion* as well as of the Stoic ethics of Marcus Aurelius based on his work *Meditations*.

The basic idea of Epictetus is to achieve true bliss or *eudaimonia* which can be accomplished by restlessness, inner peace or *ataraxia*. In order to achieve this, we need to realize what is under our control, and what is not. One can not change one's own fate but one may change one's attitude towards the events by accepting misfortune and favorable occurrence calmly since one can not influence them. The cosmos is governed by divine laws that are immutable. Each person's mind is a fragment of God's mind. Suffering is the result of human's aspirations for material things and gratification of sensory pleasures. We can thus avoid suffering by devoting ourselves to the spiritual dimension of our being which is the only thing in our power.

The ethical philosophy of Marcus Aurelius builds on Epictetus. His work *Meditations* has a form of a diary in which he summed up his own thoughts, which he as a philosopher devoted to himself as a remainder and guide on how to be a better person and emperor. He emphasized the importance of controlling our emotions and reactions to life events. Human nature is potentially corrupted because of ignorance of good and evil, so peace can be achieved by one's own mind and moral value. He believed that the purpose of life is to live in harmony with nature and that in every human being a fraction of divine essence may be found. For him everything is part of the divine plan, even evil, because the world is harmoniously and perfectly arranged, and everything else is a phenomenon which enters the cosmic order of things. Stoicism influenced and left its mark on Christianity, and also on renaissance. I will mention Justus Lipsius as one of the many renaissance philosophers who awoke stoicism with some new aspects in his work.

Keywords: stoicism, inner peace, virtue, virtuous life, the cosmic laws

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Povijest i razvoj stoicizma	2
2.1. Stara stoa	2
2.2. Srednja stoa	7
2.3. Kasna stoa	8
3. Epiktet	10
3.1. Biografija i povijesni kontekst	10
3.2. Uvod u Epiktetov nauk	11
3.3. Epiktetova filozofija ili „Što je u našoj moći, a što nije“?	15
3.3.1. Život u skladu s prirodom	16
3.3.2. Ono što je dostižno	19
4. Marko Aurelije	21
4.1. Biografija i nastanak djela Meditacije	21
4.2. Povezanost s Epiktetom	22
4.3. Pojam vrline i ideja kozmopolitizma	24
4.4. O kozmičkoj providnosti i duševnoj neuznemirenosti	26
5. Utjecaj Epikteta i Marka Aurelija na kršćanstvo i renesansu	29
6. Zaključak	33
7. Literatura	35

1. Uvod

Cilj je ovog diplomskog rada utvrditi i obrazložiti temeljne odrednice na kojima se temelji stoička etika u djelima Epikteta i Marka Aurelija. Prije svega, odredit ću općenite značajke stoicizma kao filozofske škole, vremenski i prostorni okvir nastanka te glavne predstavnike pojedinačnih razdoblja stoicizma tijekom povijesti. U fokusu rada bit će dva predstavnika mlade stoe, Epiktet i car Marko Aurelije. Polazište Epiktetove filozofije jest razlikovanje između onoga na što u životu možemo samostalno utjecati i onoga na što ne možemo. Smatrao je kako je najbolji život onaj u skladu s prirodom, a to znači u skladu s razumom. Samo je jedna stvar u našoj moći, a to je naša volja. Stvari koje su izvan naše kontrole trebamo prihvatiti onakve kakve jesu i ostati u stanju neuznemirenosti ili *ataraksije*. Smatrao je univerzum uređenim i svrhovitim bićem u kojem vlada pravda i nepromjenjivi zakoni. Epiktet savjetuje da se ne suprotstavljamo Bogu nego da radimo na svojim vrlinama i budemo milosrdniji, čovječniji i pravedniji, a time ćemo postići *eudaimoniju* ili blaženi život.

Car Marko Aurelije posljednji je veliki predstavnik stoičke filozofije. U njegovim etičkim razmatranjima vidljiv je Epiktetov utjecaj. No, za razliku od Epikteta, kod Marka Aurelija vlada pomalo tmurna, pesimistička atmosfera s obzirom na to da je Carstvo bilo pred raspadom te Car u svojim *Meditacijama* iznosi svoje misli i osjećaje. Osnovna misao koja prožima Carevu viziju svijeta i života misao je o neprestanom protoku stvari i nepostojanosti, no i da nas to ne bi trebalo uznemiravati. Sve se zbiva u skladu s određenim poretком i u skladu s optimalnom pravednošću. Naglašavao je važnost etičkog usavršavanja i vrline te smatrao kako pokvarenost ljudi proizlazi iz činjenice što ne znaju raspoznati dobro i zlo.

Ovaj rad nastoji na jednom mjestu skupiti i objasniti etički nauk Epikteta i Marka Aurelija koji su svojim djelima ostavili duboki trag u povijesti i utjecali na generacije mnogih filozofa, a i na kršćanstvo kao religiju koji zagovara život prožet vrlinom i odbacivanje poroka te Boga koji je stvorio sve i koji vlada svime. Ostavili su utjecaj i na renesansu, no u ovom radu ću spomenuti samo renesansnog filozofa Justusa Lipsiusa. Praktička mudrost njihove filozofije nedvojbeno je aktualna i u današnje vrijeme.

2. Povijest i razvoj stoicizma

2.1. Stara stoa

Naziv „stoicizam“ potječe od grčke riječi *stoá*, što znači „trijem“, dok *stoá poikílē* znači „oslikani trijem“, i označava mjesto na kojem su se u Ateni okupljali prvi stoici. Stoicizam je filozofska škola koja djeluje od prijelaza s 4. na 3. st. pr. Kr. do 2. st. po. Kr., te se može podijeliti na *staru*, *srednju* i *mlađu stou*. Utemeljitelj stoicizma bio je Zenon, koji se rodio oko 300. pr. Kr. u Kitiju na Cipru¹. Došavši u Atenu, pročitao je Ksenofontov spis *Uspomene o Sokratu* i Platonovo djelo *Obrana Sokratova*, smatrajući Sokrata čovjekom izuzetna i čvrsta karaktera vrijedna divljenja. Bio je učenik keničkog filozofa Krateta, a zatim se priklonio Stilponu i akademičaru Ksenokratu². Zenon je napisao 19 filozofskih djela (npr. *O državi*, *O ljudskoj prirodi*, *O dužnosti*, *O zakonu*, *O kozmu*, itd.). Formiravši se kao samostalna filozofska ličnost, Zenon je u dobi od trideset i četiri godine osnovao vlastitu filozofsku školu koju je vodio sve do svoje smrti. Postavio je temelje stoičkog nauka koji će se kasnije, dakako, mijenjati i nadopunjavati.

Zenonov je nasljednik bio Kleant (331.-233. g. pr. Kr.) iz Asosa, koji je bio značajan po sistematizaciji stoičkog učenja. Diogen Laertije je tvrdio kako je Kleant zarađivao tako što je noću nosio vodu za vrtove, a danju bi slušao Zenona i bavio se filozofijom³. Napisao je 48 djela iz filozofije (npr. *O vremenu*, *O Zenonovu učenju*, *O prirodi*, *O tumačenju Heraklita*, itd.) te napravio sistematizaciju stoičkog učenja. Značajan utjecaj na stoicizam svakako je imao Kleantov učenik Hrizip (282.-206. g. pr. Kr.), koji je na dugi rok formirao stoičku filozofiju i razradio osnovne teorijske postavke Zenona Kitijskog. Bio je izuzetno plodan pisac, napisao je 705 knjiga te možemo reći kako je upravo njegovom zaslugom stoicizam stoljećima bio među najutjecajnijim filozofskim pravcima. Tvrdio je da je konačni cilj života „življenje u skladu s prirodom“, onaj tko svoj um uskladi sa svemirom, njemu će život teći glatko jer je svemir uređen na najbolji mogući način.⁴ Stoici su preuzeli od Ksenokrata

¹Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1985., str. 203

²Copleston, Frederick, *Istorija filozofije: Grčka i Rim*, Beogradski izdavački-grafički zavod, Beograd, 1988., str. 424

³Laertije, 1985., str.254

⁴Epiktet, *Priručnik*, iz uvoda Pavla Gregorića, KruZak, Zagreb, 2006., str.

podjelu filozofije na logiku, fiziku i etiku⁵. Svaka disciplina imala je svoj zadatak i tek udružene zajedno mogle su dati odgovor na pitanja o čovjeku, njegovu životu i svijetu. Fizika je primjerice prvenstveno trebala objasniti na kojim principima sve nastaje te kako uopće svijet funkcionira i postoji, kako bi se odatle uopće moglo s etičkog stajališta odrediti cilj djelovanja. Time je fizika bila pretpostavka etike. Logika je također imala važnu ulogu jer je trebala ustanoviti kada je mišljenje ispravno i kako se do njega uopće dolazi. Koliko se ti dijelovi filozofije razlikuju, toliko čine jednu nerazdvojivu cjelinu koja se može opisati sljedećom usporedbom: filozofija se uspoređuje s jajetom, ljuska jajeta jest logika, bjelanjak etika, a žutanjak fizika⁶. Isto tako se poučavanje filozofije uspoređuje s poljem gdje su stabla fizika, njihovi plodovi etika, a ograda koja ih štiti logika. Ili na kraju, sa životinjom čije su kosti i tetive logika, meso i krv fizika, a duša etika.⁷

Da bi se objasnio život i cilj ljudskog djelovanja, potrebno je prvenstveno spoznati vanjski svijet. Prema stoicizmu postoji jedan jedinstveni svijet uređen kao materijalna cjelina. Izvan tog svijeta ne postoji ništa što bi moglo utjecati na njegov razvoj. Postoji samo materija kao cjelina, sve bitno i sporedno, aktivno i pasivno nalazi se u njemu, odnosno u spomenutoj materiji koja djeluje preko četiri elementa, a to su voda, zrak, vatra i zemlja, što je Zenon preuzeo od Heraklita⁸. Materija je pasivni princip, no u sebi sadrži uzroke koji će omogućiti da materija djeluje. Uzroci su materijalni i aktivni, savršeni od onog u čemu se nalaze. Stoici su smatrali kako je cjelina razdijeljena na aktivno i pasivno, koje međusobno tvore sintezu. Johansen tvrdi kako su se stoici često oslanjali na drevnu tradiciju te da nije slučajno Heraklitovo učenje o svijetu kao jedinstvu kojim vlada *Logos* ili *um* koji pretvara sve u smisleno jedinstvo čijoj cjelini pripada i čovjek, koji iako sklon da podbaci, treba se svojim razumom vratiti na pravi put. Iako je svijet podčinjen *Logosu*, čovjek može djelovati dobrovoljno. Ljudski razum sličan je univerzalnemu razumu, on ga odražava no nije identičan s njime⁹. Kao što je spomenuto, svijetom vlada zakonita nužnost, um koji djeluje kao vječni zakon na svim područjima te je svijet kao cjelina predstavljen kao vlastito savršenstvo. Po spomenutom zakonu djeluje i priroda, koju stoici nazivaju i stvaralačka vatra iz čega se također vidi Heraklitov utjecaj. Ne postoji slučajnost, sve je uređeno harmonično, umno, po zakonima, pa stoga ni čovjek u njemu nije nikakva slučajnost. Priroda jest ili treba biti

⁵Johansen, Karsten Friis, *A History of Ancient Philosophy*, Routledge, London i New York, 1998, str. 274., 432. i 460

⁶Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1985., str. 215

⁷Stock, St. George, *Mala knjiga stoicizma*, CID, Zagreb, 2008., str. 17

⁸Stock, 2008., str. 10

⁹Johansen, 1998, str. 473, 492

vodstvo svakog čovjeka, prema njoj on bi se trebao ravnati i određivati svoj osobni i socijalni život.

Stoička etika nije bila izvedena iz nekih društvenih običaja, nego iz same prirode. Kako bi se uopće to moglo primijeniti u etici i odrediti njezina polazišta, trebalo je razumjeti što je priroda te na koji način ona može biti mjerilo svega. Potonje je proučavala fizika, a etika se koristila njezinim rezultatima. Budući da je priroda savršeno uređeni sustav, ona postaje čovjekov vodič u njegovu životu te se on sam ne promatra kao povijesno-društveno i klasno biće. Stoike je zanimao čovjek kao slobodan, kakav je stvoren od prirode kao samostalna ličnost te je u skladu s time glavna misao stoičke etike: *živjeti u skladu s prirodom*, odnosno *umom*. Kako je priroda umno savršenstvo, čovjek bi trebao svoj vlastiti um uzdizati iznad tjelesnih požuda. Dakle, etička svrha življenja se sastoji u podređivanju božanski utvrđenom i uređenom svijetu. Ono što čovjeka razlikuje od životinje jest upravo to što je priroda čovjeka obdарила razumom, a životinju samo nagonom za samoodržanjem. Upravo razum čovjeka čini superiornim nad nerazumnom životinjom. Samim time, za čovjeka je živjeti život prema razumu zapravo živjeti život prema prirodi, odnosno božanskoj providnosti (*prónoia*) i tek tada se može smatrati moralnim bićem.

Kao i sva ostala etička učenja helenističkog razdoblja, i stoička je naturalistička i intelektualistička te je koncept prirode istovremeno deskriptivan i normativan. Ako netko započne s neutralnim opisom onoga što čovjek zapravo jest, uvidjet će da na višem nivou to podrazumijeva prirodno dane norme. Stoici dijele temeljni naturalistički pogled s Aristotelom, no ne i intelektualistički. Stoička etika, naturalistički-teleološka, ima svoju podlogu u Aristotelovu učenju, no stoici su njegovu ostavštinu radikalizirali, sistematizirali i transformirali u novom kontekstu. To se može najbolje vidjeti kod stoičkog poimanja sreće kao najvećeg dobra. Kao i Aristotel, konceptu sreće pristupaju formalno, sreća je stanje kojemu se ništa ne može dodati, i od kojega se ništa ne može oduzeti. No, za stoike, kao i za Epikura, vrlina je jednostavno ono od čega se sreća sastoji, što odgovara Epikurovoj definiciji sreće kao užitka, dok je za Aristotela vrlina tek preduvjet za sreću. Nadalje, Epikur podređuje razum užitku. Stoici slijede Aristotelovo učenje i postavljaju razum nadređenim. No, gdje Aristotel temelji moralni život na interakciji između dobrog karaktera i praktičnog razuma, racionalan uvid u svijet je stoicima jedini odlučujući faktor, nema razlike između vrline i razuma. Tako se najviše dobro može odrediti kao vrlina i kao racionalnost, a tko živi u skladu s vrlinom i razumom, živi u skladu s prirodom.¹⁰

¹⁰Johansen, 1998., str. 477, 478

Kako prirodna nužnost zahtijeva svjesnu djelatnost, čovjek bi prvenstveno trebao spoznati što je točno njegova sloboda, a da pritom bude svjestan da zakone kozmosa ne može mijenjati. Sve ima svoje razloge, cijeli je svijet opća nužnost i čovjek je po tome pitanju bespomoćan. Čovjek može djelovati i tražiti svoju slobodu samo u okviru nužnosti i općoj povezanosti svijeta. Nakon što čovjek spozna te nužnosti, on može živjeti u skladu s njima ili im se suprotstaviti. Stoici su smatrali kako suprotstavljanje prirodi, odnosno općem božanskom zakonu, vodi zlu te da to ljudi rade iz neznanja. Priroda je bezuvjetan zahtjev razumnog i sretnog života pa je prema tome i pretpostavka etičnosti spoznaja same prirode. Kleant navodi kako se božanskim zakonima prirode suprotstavljaju „opaki u svom bezumlju“, i jadnici, koji uvijek žude za posjedom dobara, ali su slijepi i gluhi za opći božanski zakon a da mu se ne pokoravaju, mogli bi živjeti i razumno i sretno. Čovjek treba spoznati nužnost kao opću činjenicu koju ne smije negirati jer bi se time suprotstavio prirodi i njezinim zakonima. Ono što je u čovjekovoj moći jest usavršavati svoju prirodu, dovesti je do sklada s cjelinom, koja je sama po sebi savršena, a sve što se nalazi u njoj ima svoje mjesto i djeluje na svoj način.

Kao što je spomenuto, za stoike je priroda savršena i umna, a čovjek njezin dio koji svoju vlastitu prirodu treba spoznajom osposobiti da bude harmonična. Harmonija ličnost se može poremetiti ako čovjek dopusti da tjelesna požuda nadvlada umnost te time postaje rob svojih afekata, što je za stoicizam bilo nedopustivo jer bi time požuda nadvladala um, odnosno niže bi vladalo višim. Za stoike je i sloboda bila povezana s prirodom jer je čovjek bio slobodan tek onda kada je teoretski spoznao kako čovjek može djelovati, nakon čega dolazi i praktička strana toga, odnosno da primjenom tih principa popravlja u sebi ono što nije u skladu s prirodom. Čovjek može djelovati umno i biti etičan, a samim time i slobodan, samo ako je spoznao postojanje svijeta jer bez tog znanja ne zna je li uopće na ispravnom putu i kako se do njega dolazi. Budući da su stoici uočili kako je sve nužno podložno pokoravanju zakonima prirode, mogli bismo postaviti slijedeće pitanje: „Kakva je korist od toga da se čovjek poziva na pokoravanje zakonima prirode kada ionako ne može drugačije, odnosno ne može ih odbaciti?“ Stoici odgovaraju da čovjek kao razumno biće koje će u svakom trenutku slijediti zakone prirode ima mogućnost spoznati te zakone i svjesno ih prihvatiti. Čovjek je slobodan promijeniti svoj stav, odnosno da promijeni svoj unutrašnji stav u svrhu podčinjavanja i mirenja s kozmičkim i prirodnim zakonima, nasuprot usvajanju stava pobune. Kako determinizam ne ostavlja prostora za slobodno djelovanje i moralnu odgovornost, za stoike nijedna radnja nije ispravna niti pogrešna te je zlo istinsko zlo samo ako se promatra u nekom kontekstu.

Prema stoicima, samo je vrlina dobro u punom smislu riječi. Sve ono što nije ni vrlina ni porok, nije ni dobro ni zlo već indiferentno¹¹. Hrizip je tvrdio da je vrlina harmonično raspoloženje (dispozicija), koje se bira radi nje same, a ne zbog nekakva straha ili nade ili bilo čega vanjskog¹². Smatrali su da su od indiferentnih stvari (ni zlih ni dobrih) neke stvari poželjnije, da neke druge treba pak izbjegavati. Uživanje nisu smatrali konačnim ciljem već rezultatom ili posljedicom određene djelatnosti. U tome su se slagali svi stoici, osim Kleanta koji je pak tvrdio kako uživanje nije uopće u skladu sa samom prirodom. Za stoike su najznačajnije vrline moralna razboritost, hrabrost, suzdržanost ili umjerenost i pravednost. Zenon je pronašao ishodište svih vrlina u razboritosti, dok je Kleant isto pronašao u suzdržanosti. Prisutnost jedne vrline podrazumijevala je prisutnost svih jer su vrline nerazlučivo povezane kao elementi jednog karaktera. Isto je vrijedilo za poroke; ako je prisutan jedan, pretpostavlja se da su prisutni svi poroci. Rani stoici smatrali su da je čovjek ili pun vrlina, tj. moralan, ili da on uopće nema vrlina te se iz toga može vidjeti zašto nije postojalo stupnjevanje, odnosno određena vrsta klasifikacije među vrlinama. Karakteristika rane stoe jest i moralni idealizam jer su smatrali kako mali broj ljudi dopijeva do vrline, uglavnom u zrelijim godinama, zanemarujući mogućnost moralnog napredovanja i poticanja ljudi da krenu i ustraju na svojem putu vrlina. Za razliku od filozofa stare stoe, u novoj stoi će biti više naglasak na osobnom moralnom usavršavanju i razvoju.

Jedan od bitnih elemenata stoičke etike jest učenje o strastima. U središtu njihova psihološkog učenja je pojam nezdrave strasti ili *páthos*, uzbuđenja duše koje su suprotne razumu ili prirodi. Strasti nas navode da djelujemo protiv naše prirode i vlastitog dobra. Zenon strast ili uzbuđenje definira kao nerazuman i neprirodan pokret duše, ili pak kao nagon koji prelazi mjeru. Hekaton u svojoj raspravi *O strastima* i Zenon u istoimenoj knjizi navode četiri glavne i najopćenitije emocije: žudnja (*epithumíai*), želja za posjedovanjem nečega što nam predstavlja dobitak ili postignuće, strah (*phóbos*), pogrešan dojam ili predodžba o prijetećem zlu, zatim užitak (*hēdonē*), dojam ili predodžba o nekom dobru, a proizlazi iz osjećaja ushićenja, i tuga (*lúpē*), dojam ili predodžba o nekom zlu iz čega proizlazi osjećaj potištenosti, primjerice zavist zbog nečijeg uspjeha oblik je nerazumne tuge. Strasti su sudovi koji se temelje na pogrešnim vrijednosnim prosudbama, odnosno na našem tumačenju stvarnosti. Primjerice, lakomost je pretpostavka, vrijednosna prosudba da novac predstavlja dobro.¹³

¹¹Epiktet, *Priručnik*, iz uvoda Pavla Gregorića, KruZak, Zagreb, 2006., str. 3

¹²Laertije, 1973., str. 230 (poglavlje „Zenon“, odsjek 89)

¹³Ibid, str. 236, 237

Uvjet postizanja bestrašća (grč. *apáttheia*) jest potiskivanje strasti, a ne njihovo ublažavanje ili popravljavanje, i to prije negoli postanu navikom. Cilj je, dakle, eliminirati „afekte“ kako bi se postigla moralna sloboda i samostalnost. Strast je pogreška u prosudbi ili iz nje izvire te su one „izopačene prosudbe i mnijenja“¹⁴. Strasti se, osim u pogrešnoj prosudbi, sastoje i od poriva koji ih prate. U svakom porivu možemo razlikovati tri momenta: utisak da je nešto dobro ili prikladno, pristanak na taj utisak te poriv koji iz toga proizlazi. U trenutku kada neki utisak prouzroči određenu emociju, događa se nekontrolirana reakcija, no to nije strast. Strast nastaje u trenutku kad se pristane na utisak i izgubi kontrola nad prvotnim porivom te se strast može odrediti i kao „neobuzdani poriv“, a ne samo prosudba ili mnijenje. Zenon je smatrao kako je neumjerenost „majka svih strasti“. „Racionalni porivi“, odnosno „dobri afekti“ (*eupatheîai*) nastaju kada su prosudbe ispravne, a porivi obuzdani. Stoici su željeli eliminirati svaku strast, no ne i svaki afekt jer se „dobri afekti“ ne smatraju nečim negativnim. Kao što je spomenuto, postoje četiri glavne strasti i tri emocionalna stanja koja su dobra, a to su radost (*chará*), opreznost (*eulábeia*) i dobronamjernost (*boúlēsis*). Radost, nasuprot zadovoljstvu, jest razumno raspoloženje, opreznost, i za razliku od straha predstavlja razumno izbjegavanje. Mudar čovjek će ipak biti oprezan. Dobronamjernost je suprotnost požudi jer je dobronamjernost razuman nagon¹⁵. Stoici su, za razliku od Platona i Aristotela, negirali postojanje neracionalnog dijela duše koji bi bio uzrok tih strasti.

2.2. Srednja stoa

U 2. i 3. st. pr. Kr. stoicizam je postao poprilično eklektičan dopustivši uvođenje platonske i aristotelovske tradicije u školu u većoj mjeri nego je bio slučaj do tada, i time se je odmaknuo od pristupa koji je do tada prevladavao. Ovo razdoblje donosi neke promjene, prvenstveno zbog kritika akademičara koji su smatrali stoicizam dogmatski nastrojenim te zbog toga što je rimski svijet bio zainteresiran za praktičku stranu filozofskoga učenja, a ne za teorijsku filozofiju neprimjenjivu u praksi. Najistaknutija imena srednje stoe su Panetije sa Rodosa i Posejdonije iz Apameje.

Panetije sa Rodosa (oko 185.-110/9. g. pr. Kr.) dio života proveo je u Rimu gdje je proučavao filozofiju Scipiona Mlađeg i Lelija te ostavio određeni utjecaj na rimskog historiografa Kvinta Muscija Skevolu i grčkog povjesničara Polibija. Njegovim radovima

¹⁴Stock, 2008., str. 50

¹⁵Johansen, 1998., str. 237

služio se i Ciceron u prvim dvjema knjigama spisa *O dužnostima (De officiis)*¹⁶. Panetije je uveo neke primjene u stoičko učenje odbacivši ponešto od već spomenute stoičke ortodoksije tako što je tvrdio da je cilj života umno usavršavanje čovječje individualne prirode. Porekao je stari stoički ideal o postojanju istinski mudrog čovjeka te time stoicizam učinio manje „idealističnim“. Davao je prvenstvo onomu čovjeku koji se moralno usavršava i razvija te pridavao veću vrijednost vanjskim dobrima odbacivši stari stoički ideal bestrašća (grč. *apátheia*). Budući da su rani stoici zagovarali teoriju proricanja na temelju filozofskog determinizma o kauzalnoj uređenosti svijeta, Panetije je i proricanje negirao kao plauzibilno te je odbacio i vjerovanje u astrologiju.

Posejdonije iz Apameje (oko 135.-51. g. pr. Kr.) bio je Panetijev učenik, koji je nakon putovanja u Egipat i Hispaniju na Rodosu 97. g. pr. Kr. otvorio svoju školu. Ondje ga je 78.g. došao slušati Ciceron te ga je dva puta posjetio i Pompej. Njegovi spisi nisu sačuvani, a saznanja o njegovu učenju proizašla su iz analize literature nastale pod njegovim utjecajem. Posejdonije je bio eklektičan, spajao je različite filozofske struje, no možda je osnovna značajka Posejdonijeve filozofije stoički monizam i namjera da se raščlani jedinstvo prirode smatrajući kako je svijet uređen hijerarhijski, od neorganskih entiteta, u što možemo ubrojiti minerale, preko biljaka i životinja te naposljetku čovjeka i nadorganskog elementa božanskog. Božanska providnost uredila je čitavo postojanje u jedan sistem. Sveprisutno apsolutno umno djelovanje Boga na vrhu je hijerarhije sveopćeg sklada i uređenosti kozmosa. Time se razlikuje od svog učitelja Panetija.

2.3. Kasna stoa

Grčka filozofija imala je veliki utjecaj na rimsku koja je preuzimala njihove teorijske spoznaje i primjenjivala na probleme svog vremena, jasno ističući važnost praktičkih i moralnih načela. Za Rimljane je svrha stoicizma bila da im odgovori na pitanja što i kako treba djelovati u životu, pritom ostavljajući teoretska pitanja po strani. Učenje je bilo usmjereno na svakodnevnu primjenu te je za Rimljane filozofija bila duhovna vježba i poseban način života koji se prakticirao s ciljem osobne slobode. Predstavnici kasne stoe su Seneka (4. g. pr. Kr.- 65. god. n. e.), rob Epiktet (60. god. n. e.-140. god. n. e.) i car Marko Aurelije (121. god. n. e.-180. god. n. e.).¹⁷

¹⁶Copleston, 1988., str. 459

¹⁷Copleston, 1988., str. 466

Lucije Anej Seneka (*Lucius Annaeus Seneca Minor*) rođen je negdje između 4. pr. Kr. i 1. st. po. Kr. u rimskoj Kordobi u Hispaniji. Već kao mladić počeo je pokazivati interes za filozofiju te je po uzoru na svoje stoičke i pitagorejske učitelje vodio jednostavan i skroman život. Iskazao se i kao izvanredan govornik, državnik i pjesnik. Dospio je na carski dvor gdje je bio Neronov učitelj koji mu je 65. g. zapovjedio da prereže vene pod izlikom da ga je razotkrio u stvaranju urote protiv njega. Senekina filozofija bila je primijenjena etika izložena u osam dijaloga. Bavio se problemima zapadne civilizacije, zapažanjima ljudske osobnosti koja se uglavnom ne mijenja i opservacijom vlastite epohe te se je ponajviše bavio razmatranjem primjene filozofije u svakodnevnom životu kao sredstvom za stjecanje vrline. Njegovo je prvo važno djelo *O srdžbi*, nakon kojeg je uslijedilo: *O kratkoći života* (između 48. i 55.g.), *O postojanju mudrosti* (prije 64.g.), *O duševnoj smirenosti*, *O dokolici*, zatim *O blagosti* (55. i 56.g.), *O blaženu životu* i *O dobročinstvu*. Nakon pada u Carevu nemilost, napisao je djelo *Prirodnoznanstvena pitanja* koje je posvetio Luciliju i *Čudoredna pisma* Luciliju (64.-65.g.)¹⁸. Većina njegovih dijaloga bavi se pitanjima morala i političke filozofije.

Općenito, glavno obilježje rimskog stoicizma pitanje je čovjekove slobode koja je za Seneku sadržana u ravnodušnosti prema sudbini. Takva ravnodušnost je svojevrsno pokoravanje i mirovanje nasuprot svemu što se događa. Seneka određuje slobodu i kao pokoravanje božanstvu, a to je isto što i ravnodušnost jer čovjek prihvaća stvari oko sebe onako kakve jesu. Za njega istinska vrlina i blago obitavaju u našoj unutrašnjosti, a vanjske su blagodati samo prolazna sreća u koju ne treba polagati nadu. Seneka se u teoriji poprilično držao tradicionalnog stoičkog determinizma, no ipak tvrdi da svaki čovjek, jer je razumno biće, ima mogućnost i moć krenuti u smjeru vrline samo ako je on sam odlučio da tako djeluje. U tom slučaju ima pomoć i od boga koji pomaže onima koji nastoje pomoći sebi. Vidljiv je utjecaj drugih filozofskih stajališta, kao što je platonovsko i aristotelovsko te je njegov stav prema tradiciji starog stoicizma poprilično slobodan. Senekini inovativni koncepti jesu oni koje je postavio kao središnje teme svojih triju djela: postojanost (*constantia*), blagost (*lenitas*) i dobročinstvo (*benevolentia*). Tradicionalni stoicizam nije poznavao postojanost kao vrlinu, no Seneka uzima taj pojam kao nešto što pripada samoj vrlini. Postojanost će biti pojam od velikog značaja jer će se prva stoička razmatranja u renesansi početi razvijati počevši od njega, a može se definirati kao „nepodložnost strastima“ i „neosjetljivost na vanjska zla“. Blagost je, prema Seneki, kneževska vrlina te ju definira kao „samosvladavanje

¹⁸Stock, 2008., str. 83

kad se posjeduje moć kažnjavanja. Ili je ona popustljivost nadređenog u trenutku kad utvrdi kaznu podređenom“¹⁹.

Dobročinstvo je bila važna sastavnica tradicionalnog stoicizma o kojoj je pisao i Hrizip, no ne tako temeljito kao Seneka, koji smatra kako je dobročinstvo svojevrsni temelj društvenog odnosa štićenništva u rimskom društvu. Dobročinstvo je dužnost, a upuštanje u takav odnos donosi obvezu, odnosno zahvalnost koja je fundamentalna sastavnica odnosa između osoba koje nisu u krvnom srodstvu i ujedno obveza vraćanja usluge. Senekin cilj je bio potaknuti ljude da krenu u potragu za vrlinama, da žive u skladu s njima i da ne posustaju usprkos iskušenjima i padovima te je, uzevši to u obzir, odlučio pomalo ublažiti striktni stoički asketizam. Dopustit će da se neka vanjska dobra, kao npr. bogatstvo, upotrijebe za postizanje dobrih ciljeva. Nadalje, za Seneku će mudar čovjek biti gospodar svog bogatstva, a ne obrnuto, te daje mnoštvo drugih praktičnih savjeta o tome kako moralno napredovati, a jedan od načina je svakodnevno samoispitivanje neovisno o tome gdje se nalazili jer promjena mjesta ne znači nužno i promjena naravi. Potrebna je konstantna borba čovjeka sa samim sobom gdje god da se nalazi. Jedna od bitnih stavaka Senekina etičkog učenja jest pojam dobronamjernosti i spremnost da pomognemo svojim bližnjima, odnosno prihvaćanje stava o nekoj vrsti umjetnog srodstva između svih ljudskih bića. Osim toga, savjetuje da oprostimo i pomognemo onima koji su nas povrijedili ili nam nanijeli bol na bilo koji način. „Priroda mi zapovijeda da budem koristan svim ljudima, bili oni robovi ili slobodni, oslobođenici ili slobodno rođeni... Gdje god ima ljudi, tu je i prilika za dobročinstvo.“²⁰ No, Seneka smatra kako je kažnjavanje onih koji čine zlo ipak nužno, a najdjelotvornije će biti ono najblaže jer je cilj popraviti, stoga kazna ne bi trebala dolaziti iz ljutnje ili želje za osvetom. No, najveći procvat stoicizma neovisno o epohi dogodio se u njegova dva posljednja predstavnika, Epikteta i Marka Aurelija.

3. Epiktet

3.1. Biografija i povijesni kontekst

Epiktet je rođen 60. god. n. e. u Hijeropolisu, gradu na jugu Turske. Bio je rob Neronova oslobođenika i službenika, Epafrodita koji je prepoznao Epiktetov intelektualni potencijal te mu je omogućio da sluša predavanja čuvenog stoika Muzonija Rufa, koji je

¹⁹Stock, 2008., str 85

²⁰Copleston, 1988., str.469

najviše utjecao na Epiktetov profesionalni razvoj. Iako su sačuvani samo fragmenti govora Muzonija Rufa, evidentno je kako se bavio etikom, prvenstveno pitanjima o izdržljivosti i stavu prema psihičkoj boli, starosti, izgnanstvu i uključivanju žena u sferu filozofije i politike. Nakon oslobođenja iz ropstva, Epiktet je osnovao svoju vlastitu filozofsku školu i podučavao druge sve dok 95.²¹ car Domicijan nije potjerao sve filozofe iz Italije te se Epiktet odselio u Nikopolis, kulturno središte u sjeverozapadnoj Grčkoj, gdje je, s obzirom na dobru reputaciju, nastavio podučavati svoje studente, a među njima se je nalazio i Flavije Arijan Ksenofont iz Nikomedije (oko 95 - oko 175.). On je bio povjesničar, vojni zapovjednik i filozof koji je zabilježio Epiktetova učenja i upute u dvije knjige: *Rasprave (Diatribai)* u 8 knjiga, od kojih su sačuvane samo prve četiri, i *Priručnik (Enchiridion)* koji je također samo djelomično očuvan.

Temelj Epiktetove etike može se izvesti iz ranog razdoblja stoicizma, preciznije iz djela Zenona, Kleanta i Hrizipa, no ne može se odbaciti mogućnost da je Epiktet bio pod utjecajem i drugih strujanja u filozofiji ili da je neke ideje sam razvio. Očigledan primjer utjecaja drugih filozofa je sadržan u kratkim Platonovim dijalozima gdje se može povući poveznica između Epikteta i Sokrata. Sličnosti između Epiketa i Sokratova učenja možda se najjasnije vidi u Platonovu dijalogu *Gorgija* gdje je očigledna Sokratova ljubav prema davanju i uzimanju, njegova volja da dovede u kušnju usvojene pretpostavke kod svojeg slušača te optimizam oko toga što sve čovjek može postići kada razjasni i dovede u red svoj sustav vrijednosti. Stoici su dijelili Sokratovo poimanje dobra i smatrali kako postoji samo dobro, a to je vrlina, koja se shvaćala kao znanje, i samo jedna loša stvar, a to je nedostatak vrline, odnosno porok shvaćen kao neznanje. Epiktet u svojem radu nikada nije dao povoda naslutiti da su Panetije i Posejdonije ostavili određeni utjecaj na njegov profesionalni razvoj iako bi se mogle pronaći sličnosti s Panetijevim interesom za praktičnu etiku, no ipak nedovoljno da bi se potvrdila direktna povezanost.

3.2. Uvod u Epiktetov nauk

Uz razumijevanje dobra kao vrline i poroka kao njena nedostatka, Epiktet je sve ostale stvari, uključujući one koje se obično smatraju dobrima, smatrao indiferentnima (*adiáphora*), tj. nije ih opisivao ni kao dobre ni loše. Indiferentne stvari nisu imale utjecaj na ljudsku sreću,

²¹Long, A. A., *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, Clarendon Press, Oxford, 2002., str. 19

nisu joj doprinosile niti ju ugrožavale. Iako ne mogu utjecati na ljudsku sreću, Epiktet smatra kako neke indiferentne stvari treba ipak odabrati, a neke izbjegavati. Na primjer, u normalnim okolnostima prikladno bi bilo izabrati život a izbjegavati smrt, odabrati zdravlje i izbjegavati bolest, odabrati bogatstvo i izbjegavati siromaštvo. Stoici su među indiferentnim stvarima razlikovali one kojima treba dati prednost (*proēgména*) i one kojima ne treba dati prednost (*apoproēgména*)²², no postoje okolnosti, koje ću ponovno spomenuti kasnije, u kojima bismo trebali dati prednost onomu što inače ne treba odabrati, a ekstreman primjer toga je da bismo u određenim okolnostima trebali radije odabrati smrt pred životom i počiniti samoubojstvo.

Epiktet je, osim podjele na dobre, loše i indiferentne, stvari podijelio i na one koje su do nas (*tà eph' hemîn*) i stvari koje nisu do nas (*tà ouk eph' hemîn*). Do nas su one stvari čija je realizacija ili nerealizacija stvar našeg izbora, odnosno to su stvari nad kojima imamo potpunu kontrolu. Takve stvari su dobro i zlo, odnosno vrlina i porok. Nisu do nas one stvari nad čijom realizacijom ili nerelizacijom nemamo potpunu kontrolu, npr. bolest i smrt. Bogatstvo i ugled također nisu do nas jer, ako ih već posjedujemo, njihovo održavanje ovisi o različitim prilikama koje ne ovise samo o nama. Epiktet navodi: „Neke stvari su do nas, a neke nisu do nas. Do nas su prosudba, poriv, želja, zazor i jednom riječju sve ono što je naše djelo. Nisu do nas naše tijelo, naš imetak, ugled, položaj i jednom riječju sve ono što nije naše djelo. Stvari koje su do nas po prirodi su slobodne, nesprečive, nesputane, a one koje nisu do nas su slabe, ropske, sprečive i tuđe.“²³ Epiktet je smatrao kako ljudi griješe kad misle da su indiferentne stvari dobre ili loše, jer na taj način njihova sreća ovisi o stvarima na koje ne mogu utjecati, budući da su one nestalne, nešto nad čime se ne može imati kontrola. Npr., ako smatramo da su bogatstvo i sreća nešto dobro, bit ćemo nesretni ako ih ne dostignemo ili ih izgubimo.

Ako smatramo da su smrt i bolest nešto loše, bit ćemo nesretni ako ih ne uspijemo izbjeći ili samo pomislimo o mogućnosti da ih nećemo uspjeti izbjeći. Poput Sokrata, Epiktet je sreću vezao uz postizanje onoga što je uistinu dobro i izbjegavanje onoga što je uistinu loše, a to je vrlina i dobra djela odnosno porok i poročna djela. Smatrao je kako je za čovjeka najbolje da svoju sreću veže uz postizanje onoga što je do njega, pod njegovom kontrolom. Kao i filozofi iz ranijih razdoblja stoicizma, Epiktet je također naglašavao da bi čovjek, u prosudbi oko indiferentnih stvari, trebao djelovati u skladu s prirodom i onako kako mu razum nalaže s obzirom na okolnosti u kojima se nalazi, no on neće niti u jednom trenutku osjetiti strah niti se pretjerano truditi oko stvari koje nemaju nikakav utjecaj na njegovu sreću. I u najtežim trenucima bolesti i siromaštva čovjekova bi vrlina trebala ostati netaknuta, a time i

²²Epiktet, *Priručnik*, iz uvoda Pavla Gregorića, KruZak, Zagreb, 2006., str. 4

²³Epiktet, 2006., str., 43

njegova sreća. No, kako čovjek koji je shrvan bolešću i općom nemoći može sebe smatrati sretnim? Odgovor na to pitanje krije se duboko u stoičkoj filozofiji, točnije u fizici. Kako Hrizip navodi: “Ne postoji nijedan drugi ili prikladniji način pristupanja teoriji dobrih i loših stvari, vrlina i sreće nego na osnovi prirode kao cjeline i uprave svemirom”²⁴.

Epiktet je preuzeo staro stoičko učenje o svemiru kao složenoj, hijerarhijski uređenoj cjelini koja funkcionira na najbolji i najracionalniji način i u kojoj sve ima svoje mjesto i sve se događa prema unaprijed utvrđenom, racionalnom planu. Čovjek, koji je samo djelić te velike cjeline, ima mogućnost da pomoću podarene mu racionalnosti shvati kako je svijet strukturiran i pojmi svoj položaj u njemu te na temelju toga živi. Budući da je svemir uređen na najbolji mogući način, logično je i smisleno da se događaji odvijaju kako se odvijaju te da se bića ponašaju kako se ponašaju. Kad čovjek spozna savršenu strukturu svijeta i način na koji ona povezuje sve njegove događaje i dijelove, kad uvidi red koji vlada, vidjet će da je svaki događaj logični isječak te uređene cjeline te da je to preduvjet za njegovu sreću kako bi se mogao usredotočiti na svoja postignuća, odnosno posvetiti se stremljenju onomu što je dobro, izbjegavanju onoga što je loše i postizanju indiferentnosti oko indiferentnih stvari. Činjenicu da nismo u stanju svaki događaj smisleno i racionalno sagledati objašnjava iz toga što čovjek nije savršeno i potpuno racionalno biće. Kao što je spomenuto, onaj tko svoju unutarnju prirodu neće uskladiti s uređenom prirodom svemira, nailazit će na poteškoće i život će mu biti težak. Upravo zbog toga je Zenon, kao i ostali stoički filozofi, sreću određivao kao „gladak tijek života“ (*eúrrhoia bíou*). Ono što će čovjeka sprječavati u njegovu napredovanju jesu emocije koje stoici definiraju kao „neracionalna kretanja duše“ što dovodi do postupanja koje je u suprotnosti s onime što je prirodno.

U prvi mah se može činiti neobičnim spominjati emocije u kontekstu ljudske duše kada je ona za stoike u potpunosti racionalna, no postoji nešto što su stoici nazivali predodžbama ili utiscima (*phantasíai*) koji nastaju djelovanjem vanjskih predmeta na naša osjetila premda uopće ne mora postojati izvanjski predmet da bi prouzročio utisak, kao što se to događa u snovima i halucinacijama ili u slučaju optičkih varka kada utisci predstavljaju izvanjske predmete iskrivljeno. To je ključno polazište za razumijevanje Epiktetove filozofije, a kako se Epiktet većinom držao ortodoksnog stoičkoga nauka, za početak ću izložiti učenje stare Stoe kako bih kasnije preglednije izložila Epiktetov nauk koji se na to nadovezuje, ali isto tako pojačava određene teze, neke preinačuje, a neke uvodi kao nove elemente učenja. Zenon je smatrao kako ti utisci koji potječu od predmeta koji postoje u stvarnosti i koji su utisnuti u dušu u skladu s tim predmetom omogućuju spoznaju (*katálēpsis*) te su ujedno i

²⁴Epiktet, 2006., str.,5

kriterij istine pa ih se je samim time nazivalo “spoznajnosnim utiscima“ (*phantasía katalēptikē*). U trenutku primanja utiska duša je pasivna, njezin aktivni moment kod racionalnih bića stoici su nazivali „pristanak“ (*sunkatáthesis*) što se definira kao voljni čin kod kojeg potvrđujemo sadržaj utiska, odnosno time uzimamo stvar onakvom kakvom se doima. Drugim riječima, aktivnim momentom duše stvara se u nama vjerovanje da je predmet doista onakav kakvim se predstavlja u utisku. Jedino spoznajnosni utisci dovode do pravog znanja (*epistēmē*) kao skupu istinitih, neprotuslovnih stavova. Ljudi kao racionalna bića imaju utiske koji se sastoje od pojmovno uobličениh i iskaza koji mogu pomisli o predmetu jezično iskazati. Kakve će te pomisli biti ovisit će o nekoliko elemenata, kao npr. kako je čovjek odgojen, kakvo mu je obrazovanje, kakvim je vanjskim utjecajima bio izložen, itd. Kada ugledamo neki predmet, npr. čašu vina, pomislit ćemo da je mala ili ovalna te su to pomisli teorijskoga karaktera, dok će pomisli praktičkoga karaktera producirati misli o tome da je vino u šalici gorko ili intenzivnoga mirisa. Racionalnim utiskom zahvaćamo predmet kao ovakav ili onakav, dakle zahvaćamo ga kao pod određenim opisom.

Kada imamo utisak praktičke naravi u kojem je predmet popraćen određenom vrijednosnom prosudbom, npr. da je vino ukusno, zdravo, nezdravo, i ako na njega pristanemo, pojavit će se poriv (*hórmē*). Ako pristanemo na utisak koji ima pozitivnu prosudbu, u nama će se pojaviti želja da taj predmet i posjedujemo ili da određeni čin izvršimo, što će dovesti do određenog kretanja jer ako smo primili utisak da je čaša vina ukusna i na njega dali pritisak, u nama će se pojaviti poriv da tu čašu vina uzmemo i otpijemo gutljaj što dovodi do toga da ćemo pružiti ruku, uzeti čašu i približiti ju ustima. Odvraćaj (*aphormē*) ili negativan poriv pojavit će se ako pristanemo na utisak koji sadrži negativnu vrijednosnu prosudbu te ćemo dotični čin ili predmet htjeti izbjeći. Ako smo dali pristanak utisku da je čaša vina nezdrava ili neukusna, nastat će odvraćaj te nećemo uzeti čašu. Nismo odgovorni za to kakve ćemo utiske primati, no odgovorni smo za pristanke. Pristanak na utisak je ključan trenutak u svakodnevnom funkcioniranju ljudi kao racionalnih bića, a to znači da imamo određeno vjerovanje (*dóγμα*) ili predmnjevu, pretpostavku (*hupólēpsis*) da je taj predmet zaista takav. Epiktet je naglašavao da je izuzetno bitno voditi brigu o tome kojim utiscima treba dati pristanak, a kojima ne, da ih treba konstantno procjenjivati, ne prihvatiti nijedan utisak koji nije detaljno bio izložen našoj procjeni te ih uvijek dobro razlučivati. Epiktet kaže: „Prva i najveća zadaća filozofa jest procjenjivati utiske, razlučivati ih i ne prihvatiti niti jedan koji nije procijenjen.“²⁵ Stoici su dijelili porive na želje ili nagone (*órexis*) i zatore (*énklisis*). Željom se naziva poriv koji nastaje kada pristanemo na utisak u kojem

²⁵Epiktet, *Knjižica o moralu: Razgovori*, I.20. 7.

predmet smatramo pozitivnim, dok je zazor poriv koji nastaje pristankom na utisak u kojem je predmet predstavljen kao nešto negativno. Ako se u čovjeku stvara niz kontradiktornih vjerovanja, što ga na kraju dovodi i u sukob sa samim sobom te počne priželjkivati stvari koje nisu do njega, npr. novac, u trenutku kada ne uspije steći ono što je dobro i izbjeći što je loše, postat će nesretan. Takve pogrešne želje i zazore stoici nazivaju žudnjama (*epithumíai*) i strahovima (*phóboi*). Postoje još uroda (*hēdonē*) i bol (*lúpe*).

Emocije su produkt neadekvatna funkcioniranja razuma koje proizlazi iz niza pogrešnih vjerovanja i pretpostavaka (prosudbi). Što je čovjek više ispunjen pogrešnim vjerovanjima, to će više djelovati prema svojim emocijama i biti u sukobu sa samim sobom, a sve to za sobom povlači uznemirenost i nesreću. Upravo zbog toga, cilj je postići neuzbuđenost ili neuznemirenost (*apáttheia*), slobodu od emocija i strasti, prvenstveno boli, straha, požude i ugođe. To možemo postići ako uklonimo pogrešna vjerovanja koja dovode do emocija te da umjesto njih prihvatimo ispravna vjerovanja. Kako će čovjek protokom vremena više napredovati na tom putu oslobođenja od emocija, odnosno postizanju neuzbuđenosti i prihvaćati ispravna, konzistentna vjerovanja, tako će se njegovo ponašanje sve više početi podudarati s božanskom racionalnošću koja vlada svemirom. Kada su želje i zazori usmjereni na ono što je istinski dobro, odnosno istinski loše, tada pristanak na dotični utisak neće prouzročiti poriv čiji će rezultat biti emocija (*páthos*), nego će doći do „dobre afektivne reakcije“ (*eupáttheia*) koja je u skladu s razumom i ne dovodi čovjeka u sukob sa samim sobom i ne uzrokuje unutrašnji nemir. Takvu vrstu ispravne želje i zazora stoici nazivaju htijenje (*boúlēsis*) i oprez (*eulábeia*). Prikladne radnje (*kathēkonta*) su predmeti poriva kojeg stoici nazivaju „odabir“ (*eklogē*), a definiraju se kao radnje koje se mogu racionalno opravdati i koje su u skladu s ljudskom prirodom, To su npr. izbjegavanje situacija koje bi mogle ugroziti ljudski život, poštivanje roditelja, izvršavanje dužnosti i sl. Neprikladne radnje proizlaze iz emocija i u sukobu su s ljudskom prirodom, npr. nepoštivanje roditelja, izlaganje opasnim i pogibeljnim situacijama, neumjerenost u jelu i piću i sl. Dakle, prikladne radnje izvršavamo zato što su one za nas prirodne i racionalne, a tiču se stvari koje jesu do nas, odnosno indiferentnih stvari koje su određene sveprisutnim kozmičkim zakonom kojemu se čovjek mora prilagoditi.

3.3. Epiktetova filozofija ili „Što je u našoj moći, a što nije“?

U prethodnom poglavlju spomenuto je kako su želje i zazori porivi nastali uslijed pristanka na utiske koji predmete oko nas predstavljaju kao nešto loše ili dobro. Kako bi si čovjek osigurao sreću, koja proizlazi iz ostvarenja onoga što smatra dobrim i izbjegavanju

onoga što smatra lošim, potrebno je da preoblikuje želju i zazor na način koji bi ga štitio od neuspjeha u postizanju onog što želi i u izbjegavanju stvari koje ne želi. Jedini način da to čovjek postigne jest da svoje želje i zazore uskladi s onim stvarima koje su do njega.

Epiktet je, poput ostalih filozofa helenističkog razdoblja, smatrao da moralna filozofija ima praktičku svrhu, a to je pomoći ljudima da žive bolji život. Poučen Senekininim govorima, smatrao je kako su građani Rimskog Carstva odviše bolesni te im je potreban lijek. Lijek u obliku filozofije koja će izliječiti bolesti društva vodeći ljude ka krepostima. Cjelokupno Epiktetovo učenje pretežno je odgojne naravi. Njegovo učenje se temelji na tezama ranih stoika, no naglasak na etičkim temama koje se predstavljaju u obliku dijatriba. Dijatriba je antička satirička propovijed, a u ovome kontekstu znači obrada određene filozofske teme, većinom etičke naravi, u živim slikama, poredbama, pisana u dijalogu te s duhovitim obratima. Svrha života je sloboda, kao glavni princip kojemu treba težiti, a do njega ćemo doći kada postignemo istinsko blaženstvo ili *eudaimoniju*. Prvi korak jest stanje neuzdrmanosti ili *ataraksije*. Nezadovoljstvo i patnja proizlaze iz činjenice da ne znamo što je uistinu *dobro*, tj. neznanje o tome što je pod našom kontrolom, a što nije, zbog čega ulažemo nade u pogrešne stvari ili na pogrešan način. Treba spoznati bit dobra i zla, mjeru naših želja i sklonosti te prema tome urediti svoj život. Epiktet navodi: “Što me briga sastoji li se svijet od atoma ili homeomerija ili iz vatre i zemlje? Nije li dovoljno spoznati suštinu dobra i zla i mjerilo naših želja i izbjegavanja, naših sklonosti i odbojnosti i prema tome urediti svoj život?”.²⁶ Cilj je, dakle, dostizanje blaženog života (biti blažen, grč. *eudaímōn*) koji je vođen *vrlinom*. Grčki filozofi vrlinu su nazivali *aretē*, što u doslovnom prijevodu znači *vršnoća*, *izvrsnost*. Epiktet taj termin rijetko rabi, za razliku od ranih stoika koji su tvrdili kako je za svako racionalno biće ispravno i neophodno da stremlji izvrsnosti, što je ujedno bilo i nužno za dostizanje *eudaimonije*. Epiktet tvrdi da je za to potrebno da čovjek preuzme odgovornost za svoje postupke i misli te nauči prihvatiti sudbinu s primjerenim stavom te, za razliku od ranih stoika, naglašava da se blaženi život može postići održavanjem moralnoga karaktera u redu i samospoznaji, a ne težnjom za izvrsnošću.

3.3.1. Život u skladu s prirodom

Polazište Epiktetove filozofije jest njegov prikaz toga što znači biti ljudsko biće, odnosno što znači biti ljudsko, racionalno, smrtno biće. „Racionalno“ kao deskriptivni termin znači da ljudi imaju sposobnost koristiti se utiscima na promišljen način. Životinje se njima

²⁶Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori*, CID-NOVA, Zagreb, 2002., str 54

koriste instinktivno, ovisno o okolnostima i potrebama za preživljavanje. Čovjek, koji ima razum i mogućnost refleksije, proučava sadržaj utisaka kako bi odlučio jesu li lažni ili ne; ima mogućnost *pristanaka*. Pristanak je uvjetovan našom sviješću o logičkoj dosljednosti ili kontradikciji između utiska koji se razmatra i vjerovanja koje već imamo. Jednako bitno za Epikteta jest činjenica da postoji određena sličnost u strukturi između ljudskoga razuma i božanskoga *logosa* koji prožima prirodu. Njegovo učenje o temeljnom uređenju svih stvari očituje se u čestim referencijama na Zeusa ili „Boga“ kao stvaraoca i onoga koji upravlja svemirom i ljudskom sudbinom. Pri tome se pozivao na Kleantov himan Zeusu, napose na ovaj dio (također naveden na kraju *Priručnika*, a zadnja dva stiha su Euripidova):

„Kod svega što radim neka nam je pri ruci ova izreka:

Zeuse, vodi me, i ti, svemoćna sudbino,

tamo gdje bih se po vašoj volji trebao nalaziti.

Neću oklijevati da vas slijedim. Ne bih li to želio,

bio bih zlikovac, a morao bih!

I dalje: Tko se zna pomiriti sa sudbinom,

taj zna – mudar čovjek – Božju zapovijed.“²⁷

Teorija o sveprisutnom *logosu* implicira filantropiju i kozmopolitizam jer priroda nalaže da je svaki rođeni čovjek slobodan. „Kosmopolis je prije svega zajednica uma, a njezino političko ozbiljenje pretpostavlja jednakost svih ljudi u vrlini“²⁸. Epiktet je zagovarao kozmopolitizam smatrajući kako su svi ljudi posredstvom razuma sjedinjeni s Bogom pa samim time i međusobno jednaki kao djelići svemoćnog božanskog uma te se samim time trebamo odnositi prema drugim ljudima kao prema sebi jednakima.

Ako čovjek napreduje u razumijevanju Boga, svemira i samoga sebe, prestat će kriviti bogove za svoju sudbinu jer su je u vrijeme njegova rođenja odredili i imenovali. Epiktet navodi analogiju s kazališnom predstavom koju određuje ravnatelj (intendant), a na nama je da ulogu koju smo dobili odigramo u skladu s karakterom uloge najbolje što možemo: „Pazi: dobio si ulogu u nekom kazališnom komadu, a to određuje direktor. Moraš ju odigrati bez obzira je li taj komad dug ili kratak. Dade li ti ulogu prosjaka, moraš ju odigrati sukladno karakteru uloge; isto tako, ako moraš, glumiš bogalja, vladara ili filistra. Tvoja se zadaća

²⁷Ibid, str. 51

²⁸Mikecin, Igor (2003). Etičko opravdanje Rimskog Imperija. Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja, 41(1/2), 131–146

sastoji jedino i isključivo u tome da dobro odigraš dodijeljenu ulogu; biranje uloge nije tvoj posao.“²⁹ Epiktetovo je viđenje vjerovanja u Boga izraženo na osnovi onoga što prepoznajemo kao argument iz dizajna. Red i harmoniju koje vidimo u prirodnom svijetu, od kozmičkih pojava do toga kako biljke sazrijevaju i dobivaju plodove, Epiktet pripisuje Božjoj providnosti koja inteligencijom i racionalnošću uređuje i kontrolira čitav kozmos.

Baš kao što se smatra da duša oživljuje ono što bi inače bilo mrtva i inertna materija, tako se Bog smatra „dušom svijeta“. Um svake osobe je samo fragment Božjeg uma pa je tako i racionalnost koju posjedujemo također samo fragment Božje racionalnosti. Bog je zamišljen kao da je izgradio čitav svemir na takav način da u svom vlasništvu imamo sve ono što je u djelokrugu našeg vlastitog karaktera ili moralnog izbora i ništa drugo, no Epiktet smatra da to nije razlog da se požalimo. Čovjek spoznaje univerzum kao uređeno i svrhovito biće u kojem vladaju nepromjenjivi zakoni i pravda te se stoga ne smijemo suprotstavljati Bogu i sebe stavljati na njegovo mjesto upravitelja svemira. Kad čovjek to prihvati, može prestati kriviti bogove za svoju sudbinu te umjesto toga početi raditi na sebi. Epiktet o tome kaže: “Što se vjere tiče, glavna je stvar imati prave predodžbe o bogovima. Treba znati da oni stvarno postoje i dobro vladaju svijetom. Sam sebe moraš naviknuti pokoravati im se, osluškivati ih i rado podnositi svoju sudbinu u uvjerenju da će s najvišim razborom biti vođena ka cilju. Tada nikada nećeš kuditi bogove ili im predbacivati kao da si zakinut u nečemu. No to ćeš ostvariti samo odvojiš li pojmove dobra i zla od svega onoga što nije u tvojoj moći, a dobro kao i zlo tražiš u onome što je u tvojoj vlasti.“³⁰

Način razmišljanja i življenja opisan u prethodnom odlomku Epiktet naziva „slijeđenje prirode“ ili „življenje u skladu s prirodom“. Stoik održava svoju harmoniju s prirodom tako što osvješčuje svoje postupke, odnosno spoznaje koji su postupci odgovarajući u određenim okolnostima te prihvaća ono što mu je sudbina predodredila. Nužno je održavati moralni karakter (*prohaíresis*) u skladu s prirodom, a Epiktet navodi za primjer brata koji nam nanosi nepravdu: ako nastupimo bijesnom ogorčenošću, ne postupamo u skladu s prirodom jer je priroda odredila da braća trebaju pravedno postupati jedan prema drugomu: “Brat ti čini nepravdu. Samo ti ispuni svoje obveze prema njemu. Ne brini o tom što on čini, nego o onom što ti moraš činiti da bi živio u skladu sa svojim prirodnim određenjem. Ta drugi ti ne može naškoditi ako ti to sam ne želiš. Oštećen si, ako ti misliš da jesi.“³¹

Kako bismo ostali u harmoniji s prirodom, moramo pripaziti na dvije stvari; moramo paziti na vlastite postupke kako bismo na primjeren način reagirali i moramo obratiti

²⁹Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori*, CID-NOVA, Zagreb, 2002., str. 32

³⁰Ibid, str. 39

³¹Ibid, str.39

pozornost na svijet oko nas u kojem naši postupci djeluju te također na to što isprva potiče te radnje. Epiktet se usredotočuje na prihvatanje onoga što sudbina donosi, govoreći da trebamo predvidjeti sve stvari koje se mogu dogoditi te tako ni kada se dogode, nećemo biti ljuti ni iznenađeni. U ostalim situacijama, predviđanje nevolja i nesreća jest nemoguće, no stoik će to prihvatiti kao sudbinu koju mu je Bog odredio i to je za Epikteta bit održavanja harmonije s prirodom. Svaki problem s kojim se susrećemo, prilika je za jačanje našeg moralnoga karaktera. Slijediti prirodu znači slijediti Boga koji je u njoj imanentan, i koji se pokazuje kroz nepromjenjive zakone i harmoniju koji vladaju kozmosom. Ono što čovjek mora spoznati jest priroda slobode, objektivni zakoni kozmosa trebaju biti shvaćeni kao date činjenice koje čovjek treba prihvatiti racionalno kao smisao svijeta. Kao ljudska bića, mi imamo mogućnost izbora. Dok prirodom vlada lanac uzroka i učinaka izvan dohvata ljudske kontrole, naše odluke su slobodne od vanjskih događaja. Što mu priroda neizbježno daje, ne može biti loše pa tako patnja i smrt, kao prirodne nužnosti, nisu nikakvo zlo. Čovjek jedino može djelovati u skladu s prirodom kao dio njezine cjeline, jer on nema u svojoj moći ništa osim svog uma i tu je jasan Epiktetov naum da se filozofija prenese u stvaran život, gdje se primjenjuje praktično na svakodnevne situacije, a ne ostaje samo teorija. Prihvatanje te nužnosti vodi ka slobodi, jer kako god bilo, svejedno će biti njome nošen. Živjeti prema prirodi jest razumno, a razuman život vođen vrlinama je put do temeljnog cilja o kojem je Epiktet pisao, a koji je zajednički svim ljudima: blažen život ili *eudaimonija*

3.3.2. Ono što je dostižno

Budući da čovjek ne može promijeniti sudbinu koja ga je zadesila, mora spoznati što je u njegovoj moći, a što nije. Osim uspostave harmonije s prirodom, čovjek treba, da bi bio slobodan, osloboditi um od zablude spoznajom toga što može, a zatim što želi i na koji način. Za Epikteta je važna samodisciplina i kritičko promatranje svojih misli, jer domet našeg djelovanja čine naše želje, misli i djela. Kontrolirajući i usmjeravajući na ispravan način našu volju i razum, mi možemo ostvariti slobodu. Sve ostalo je izvan naše kontrole, a težiti za nečime što je izvan naše moći donosi nezadovoljstvo i patnju. Svrha stoičkog djelovanja jest uzdizanje iznad afekata, a to se čini pomoću vrlina. Najvažnija je razboritost (*phrónēsis*), a druge tri koje imaju temelje u razboritosti su hrabrost, pravednost i umjerenost. Mudar čovjek je ovladao navedenim vrlinama, harmonizirao se s prirodom te je kvalitativno jednak bogu ili prirodi, iako je samo njezin mali dio. On je zbiljski slobodan jer je u sebi ozbiljio i prihvatio opće principe ravnodušnosti, a ujedno postao potpuno izvanjski nedodirljiv i neuznemiriv,

„apatičan“ spram osjetilnoga svijeta. Čini se da je taj ideal pomalo nedostižan, jer kada smo slobodni od poroka, slobodni smo ujedno i od tijela. Kada se govori o nepomućenosti ili *ataraksiji*, tj. o idealnom stanju u kojem smo neuznemireni afektima, onda se misli na stanje u kojem je došlo do potpunog utrućuća bilo kakva afektivnog djelovanja, a ne o duševnom stanju koje podnosi nalete tjelesnih iskušenja. Ako padnemo pod utjecaj požude, i ne nadvladamo je umom, ona sama nadvladava ljudsku umnost i čovjek biva porobljen vlastitim afektom. To je nedopustivo jer u prirodi nije moguće da niže vlada onim višim. Ostala glavna tri afekta: bol, strah i naslada trebaju se razumom svladati, njihovo se djelovanje smatra neprirodnim jer je neumno. Svaki čovjek ima potencijal da se misaono uzdigne iznad toga i upravlja svojim mislima na način koji će ga dovesti do blaženoga života.

Epiktet naglašava da ne treba stremiti van svojih granica jer time gubi mogućnost za ono što je sposoban te da prava mudrost dolazi iz razumijevanja i slijeđenja prirode. Patimo jer ne razlikujemo između stvari koje su u našoj kontroli i onih izvan naše kontrole. U našoj su kontroli sudovi o nečemu, namjere, želje i odbojnosti, tj. unutarnji ljudski svijet vođen voljom. Sve ostalo: naša tijela, imovina, slava, reputacija, bogatstvo, ovise o čimbenicima koji su izvan naše kontrole. Brkajući unutarnji svijet našeg uma, nad kojim imamo kontrolu, s vanjskim svijetom, gdje kontrole nema, uzrokuje sami sebi patnju i nesreću. Često smatramo kako su vanjski objekti najvrjednije stvari u životu te da se sreća nalazi izvan nas pa kada nas vanjski svijet razočara, osjećamo tugu, ljubomoru i jad. Epiktet odbacuje stav da su nam te emocije nametnute i očekivane. Umjesto toga, odgovorni smo za svoje emocije, misli i poteze koje činimo, i životne okolnosti u kojima se nađemo nisu ništa drugo nego neka vrsta arene u kojoj treniramo svoju volju. Za Epikteta blagostanje nastupa kada uskladimo ono što nam život donosi s onime što želimo, odnosno, njegovim riječima, trebamo uskladiti svoju volju s Božjom voljom ili sudbinom. Isto tako pravilna uporaba predodžba može nas spasiti od nepotrebne patnje. Epiktet kaže: “Bog je neke stvari stavio u okvir naše moći, a neke ne. U našu je moć stavio najveličanstvenije i najljepše, zbog čega je blažen: uporabu predodžbi. Ako ih ispravno upotrebljavamo, to za nas znači jedan slobodni, lagani, vedri, postojani život; to znači pravo, zakon i samoovladanje, uopće svaku vrlinu. Sve ostalo Bog nije stavio u okvir naše moći. Mi se moramo, dakle, prilagoditi volji Božanstva i tako što razlikujemo stvari te na svaki mogući način, stremiti onome što je dano nama u moć. Ali ono što nam nije dano u moć moramo prepustiti svemiru. I kad od nas zatraži našu djecu, ili našu domovinu, ili naše tijelo, ili bilo što, tada mu to moramo voljno predati.”³²

³²Ibid, str. 55

Čovjek treba težiti samo onomu što je u njegovoj moć i što je u skladu s prirodom koja je sama po sebi matematički, logički i fundamentalno racionalna. „Razmisli! Pohlepa obećava posjedovanje onoga za čime se žudi, protivljenje, pak, izbjegavanje onoga prema čemu se osjeća odbojnost. Tko unatoč pohlepi nije došao u posjed priželjkivanoga, nesretan je, a onaj tko usprkos izbjegavanju zapadne u ono što je želio izbjeći, također je nesretan. Kada se, dakle, želiš izmaknuti samo onome što je protuprirodno i što je u tvojoj moći tada uopće ne možeš zapasti u nešto prema čemu osjećaš odbojnost. Ali želiš li izbjeći bolest, smrt, siromaštvo, bit ćeš nesretan.“³³

4. Marko Aurelije

4.1. Biografija i nastanak djela *Meditacije*

Marko Anije Ver, poznatiji i kao rimski car Marko Aurelije, nazivan i „filozofom na prijestolju“, rođen je u Rimu 25. travnja 121. god. n .e. gdje je njegova obitelj hispanskog podrijetla stekla ugledan položaj. Bio je posljednji u nizu *pet dobrih careva*, tj. Antoninā. Smatra se posljednjim znamenitim stoikom. Nakon što ga je Antonin Pio posinio, uzeo je ime Marko Aurelije. Prvi doticaj sa stoicizmom doživio je još kao dječak od stoičara Diogneta. Bio je omiljen među vršnjacima, pokazujući izvanredne osobine te je postao miljenik i cara Hadrijana. Trebao se baviti sofističkom retorikom, no nakon što mu je Kvint Junije Rustik dao Epiktetove *Bilješke*, posvetio se stoičkoj filozofiji. Nakon smrti poočima, 161. stupa na prijestolje. Umire 17. ožujka 180. u gradu Vindoboni (današnji Beč) te su njegovi ostaci vraćeni u Rim gdje su počivali u Hadrijanovu mauzoleju sve do prodora Vizigota koji su opustošili i opljačkali grad. Često se smatra da je smrt Marka Aurelija bio početak propadanja Rimskog Carstva. U vrijeme njegove vladavine Carstvo je snašlo poprilično mnogo nevolja: pustošenja, glad, kuga, razni ustanci, no to ga nije pokolebalo da dobro vlada Carstvom i postane jedan od najboljih rimskih careva te je tako ostvario Platonov san o filozofu na prijestolju koji je ujedno sposoban spojiti svoj unutarnji filozofski duh s praktičko-političkom vještinom.

Reputacija Marka Aurelija kao filozofa počiva na njegovu jedinom djelu, *Meditacijama*, koje je pisao u trenucima samoće, tražeći utjehu i mir u filozofiji. *Meditacije* imaju oblik osobne bilježnice ili dnevnika te se pretpostavlja kako su napisane za vrijeme boravka Marka Aurelija u srednjoj Europi između 171.-175. n. e. Bio je stoik pod utjecajem Epikteta, iako se nigdje u *Meditacijama* ne naziva stoikom vjerojatno iz razloga što je

³³Ibid, str. 25

Meditacije pisao prvenstveno sebi, a ne široj publici. Temistije je prvi koji je zabilježio postojanje *Meditacija* 362. god. n. e. U 10. st. biskup Arethas naziva djelo *Tà eis heautón*, odnosno *Samomu Sebi*. Današnji tekst primarno potječe iz dvaju izvora: iz rukopisa koji se sada nalazi u Vatikanu i iz spomenutoga izgubljenog na kojem se temeljilo prvo tiskano izdanje 1558.god. *Meditacije* su ponešto drugačije od ostalih antičkih grčko–rimskih tekstova jer Car piše sebi, pomalo skromno, kao čovjeku i vladaru poetičnim, kontemplativnim tonom.³⁴ U prvoj knjizi navodi zahvale i priznanja raznim rođacima i učiteljima koji su mu poslužili kao primjeri neke vrline ili nositelji određene životne lekcije. Potrebno je istaknuti kako je izuzetno cijenio pravednost i pobožnost. Prvu knjigu zaključuje priznavanjem zasluga bogovima koji su mu pružili takve primjere i drugim okolnostima („dobrosreći“) koje su pogodovale njegovu moralnom razvoju. Ostatak knjige je svojevrsni podsjetnik samom sebi za moralni napredak i život vođen stoičkim naukom.

4.2. Povezanost s Epiktetom

Kao što je navedeno, na Marka Aurelija je veliki utjecaj imao Epiktet, tako da možemo u pozadini njegove etike pronaći očite tragove Epiktetove filozofije. No, okolnosti koje su snašle Cara uvelike su utjecale na njegovu filozofiju. Moć Rimskog Carstva je opadala, a njegova je vladavina bila ispunjena ratovima tijekom kojih je i nastalo njegovo jedino djelo. Kako bismo bolje razumjeli Aurelijevu filozofiju, potrebno je vratiti se na Epiktetov nauk i nauk starijih stoika. Kako je već spomenuto, rani stoici su dijelili filozofiju na tri discipline: logiku, fiziku i etiku, i ta će biti od velike važnost za razumijevanje filozofije Marka Aurelija, no prvo je potrebno osvrnuti se na Epikteta koji je s takvom podjelom otišao korak dalje. Naime, Epiktet je predlagao da se učenik u filozofiji treba obučavati u trima različitim područjima: a) želje (*oréxeis*) i odbojnosti (*enklíseis*), b) nagon za djelovanjem (*hórmē*) i nečinjenje (*aphormē*), c) oslobođenje od obmane, brzoplete prosudbe i bilo čega lošega povezanog s pristankom.

Epiktet je smatrao kako bi se student filozofije trebao uključiti u praktičnu obuku osmišljenu da bolje razumije filozofska načela, pretvarajući ih u praktične radnje. Samo će to omogućiti filozofu da se pretvori u stoički ideal mudre osobe ili mudraca (*sophós*). Prvo područje, koje se tiče želja, posvećeno je fizici jer nije dovoljno da filozof zna kako priroda

³⁴Heinemann, William., *The Communings with Himself of Marcus Aurelius Antoninus, Emperor of Rome, Together with His Speeches and Sayings* (s engleskim prijevodom C. R. Haines), London i G. P. Putnam'sSons, New York, 1916., str.13

djeluje; on mora trenirati svoju želju u svjetlu tog znanja tako da želi samo ono što je u skladu s prirodom. Za stoike priroda je složen i međusobno povezan sustav, a čovjek je dio tog sustava. Praktična implikacija takve koncepcije prirode jest da će pojedinac neizbježno postati frustriran i nesretan ako žudi za stvarima ne vodeći računa o samoj naravi tog velikog fizikalnog sustava. Dakle, da bi čovjek postao stoički mudrac, sretan i u skladu s prirodom, treba trenirati svoje želje u svjetlu proučavanja stoičke fizikalne teorije.

Drugo područje, koje se tiče nagona (*hórmē*), posvećeno je etici. Proučavanje etičke teorije jest samo po sebi korisno, ali da bi čovjek postao istinski stoički mudrac, potrebno je provesti teoriju u praksu, u život. Da bismo promijenili ponašanje, potrebno je „trenirati“ nagone koji oblikuju nečije ponašanje. Time će početnik filozof moći djelovati kao mudrac, a ne samo ostati na teoriji i reći kako bi mudrac trebao djelovati.

Treće područje tiče se pristanka (*sunkatáthesis*) i posvećeno je logici. Treba naglasiti kako termin „logika“ za stoike nije označavao samo dijalektiku nego i nešto što bismo danas nazvali epistemologija. Prema Epiktetu svaki utisak (*phantasía*) koji pojedinac dobiva često uključuje prosudbu vrijednosti tog utiska (*hupólēpsis*) koju donosi pojedinac. Kada čovjek prihvaća ili daje pristanak na utisak, pristanak se često odnosi i na prosuđivanje vrijednosti nekog utiska. Jednostavan primjer: kada vidimo nekoga da previše pije, često prosuđujemo da previše pije. Početnici trebaju proučavati tri navedene vrste filozofskog diskursa, ali također stečeno znanje prenijeti u praksu.

U djelu Marka Aurelija može se razabrati utjecaj navedenih Epiktetovih područja djelovanja i smjernica te se može sa sigurnošću reći da su one itekako bitne za razumijevanje *Meditacija* koje, iako imaju formu osobnih bilježaka, sadrže određene filozofske savjete za prakticiranje Epiktetovih triju područja. Meditacije zasigurno ne predstavljaju filozofske teorije slične onima koje možemo naći npr. kod Aristotela ili Platona niti su usporedive s teorijskim traktatima Aurelijevih suvremenika. Ipak, ne može se u osnovi zanijekati filozofski karakter *Meditacija*. Spomenuto je već da su *Meditacije* osobna bilježnica koju je Aurelije napisao za vlastitu upotrebu. Nisu koncipirane da bi se raspravljalo o nekoj doktrini ili zaključku; njihova funkcija ima drugačiju svrhu. U svom djelu, Aurelije se posvetio nizu filozofskih „vježbi“ napravljenih na način da svojim umom proдре i obuhvati filozofske teorije, promijeni svoj karakter i životni put ili, kako kaže, da „oboji svoju dušu“ u svjetlu tih teorija. „Tvoja će duša biti onakva kakve su predstave za kojima težiš. Jer one duši takoreći nameću svoju boju.“³⁵

³⁵Epiktet, 2002., str. 97

Ovakav pristup poprilično se razlikuje od one tradicije u filozofiji u kojoj u prvome planu stoji određena doktrina, no ovo djelo ima drugačiju funkciju, a to su praktične vježbe ili treninzi kako bi se ta doktrina usvojila u nečije uobičajene načine ponašanja. Slijedeći Epiktetove tri vrste ili polja filozofskih vježaba, Aurelije u svojim *Meditacijama* promišlja mješavinu fizikalnih, etičkih i logičkih ideja. Spomenute ideje predstavljaju drugi stupanj filozofskog učenja nakon što je osoba naučila teoretski dio. Aurelijev je cilj bio promijeniti svoju dušu i unutarnju narav filozofskim vježbama, što će naposljetku promijeniti njegovo ponašanje i pogled na svijet.

4.3. Pojam vrline i ideja kozmopolitizma

Po uzoru na Epikteta, Marko Aurelije naglašava važnost življenja u skladu s prirodom (*logosom*). Da bi čovjek živio u skladu s prirodom treba izmijeniti svoja vjerovanja o onome što je dobro, a što je loše te je to ujedno i razlog zašto su neki ljudi zli. Iz tih vjerovanja proizlaze naše pobude i radnje. Primjerice, ako vjerujemo da je užitak dobro, a bol loša, tada ćemo biti ozlojeđeni kada vidimo zle ljude kako uživaju, a vrli i moralni pate. Ako smo time ozlojeđeni, pronaći ćemo krivca u prirodi, a to ne bismo smjeli. No, ako nas lažna uvjerenja o dobru i zlu ometaju u slijedenju prirode i djelovanju u skladu s vrlinom, kako nam njihovo uklanjanje samo po sebi može omogućiti da slijedimo prirodu i djelujemo u skladu s vrlinom? Jednom kada čovjek spozna da zadovoljstvo i bol nemaju inherentno attribute dobra i zla (nečega lošega), treba naučiti kako djelovati u skladu s njima, a da pritom slijedimo zakone prirode. Marko Aurelije promišlja da ono iz čega vrlina izvire nisu nečije radnje već misli. Koje su to misli? Ako vrlina ima određeni sadržaj, razmišljanje „samo vrlina je dobra“ nije dovoljno. Marko Aurelije navodi četiri bitne vrline prema kojima bismo trebali živjeti; *umjerenost*, tj. kako se ponašati i osjećati dobro u situacijama koje izazivaju drugačije emocije poput želje, apetita ili požude, *hrabrost* koja nalaže da se ponašamo i osjećamo ispravno u opasnim situacijama ili kada se trebamo suočiti s nečim nezgodnim, *pravednost* koja zahtijeva znanje kako da se odnosimo s drugim ljudima, a to je prijateljski, iskreno i dobronamjerno, bilo na individualnoj ili javnoj razini te *mudrost* kada moramo znati kako postupati u određenim situacijama. Rani stoici su tvrdili kako je važno za sreću znati da je vrlina za nas jedino dobro, a porok zlo. Odnosno, samo vrlina može pridonijeti našoj sreći, a samo porok nesreći.

„Ako u ljudskom životu pronađeš nešto što je bolje od pravednosti, istine, umjerenosti i hrabrosti (...), onda se cijelom dušom obrati tome i uživaj u onome što si našao da je najbolje

(...), ali ako smatraš da su sve druge stvari trivijalne i bezvrijedne u usporedbi s vrlinom, ne ostavljaj mjesta ničemu, jer kad okreneš tom putu i skreneš s vašeg ispravnog puta, više nećeš moći bez unutarnjeg sukoba odavati najvišu čast onome što je dobro. Jer je suprotstavljanje nečega drugog, pohvale ljudske, na primjer, ili visoke počasti, ili bogatstva i čulnog uživanja, umnom i općem dobru protivno božjem zakonu.“³⁶ Odlomak vrlo jasno prenosi ideju da su vrline jedino stvarno dobro, jedini pravi objekt ljudske težnje, dok su „vanjska dobra“ (poput bogatstva, položaja ili ugleda) relativno trivijalna ili posve bezvrijedna.

„Jer ništa nije pogodnije da stvori duhovnu veličinu nego sposobnost da svaku stvar na koju u životu naiđeš metodički i sa vidika sa kojeg ti postaju ujedno jasni i njezini odnosi prema svijetu, i da procijeniš kakvu vrijednost ima za kozmos, a kakvu za pojedinca, kakva je njezina vrijednost kad je u pitanju cjelina, a kakva kad se odnosi na pojedinca kao na građanina najviše države, u kojoj pojedine države znače isto onoliko koliko pojedine kuće u jednom kraju (...). Šta je stvar koja u tebi izaziva predstavu, od kojih je dijelova ona složena, koliko dugo još ona može da postoji sama po sebi i koja nam je vrlina potrebna; blagost, hrabrost, vjernost, prostodušnost, vjera, jednostavnost, itd. Aurelije ovdje tvrdi da ideja da je vrlina jedino dobro može činiti osnovu za odlučivanje u određenim situacijama. Neovisno o kontekstu, Aurelije sam sebi savjetuje da razmisli o situaciji u kojoj se našao i razmotri koja vrlina je djelotvorna kao odgovor na situaciju – je li to hrabrost, vjernost, itd. Neovisno o kontekstu, Aurelije sam sebi savjetuje da razmisli o situaciji u kojoj se našao i razmotri koja vrlina je djelotvorna kao odgovor na situaciju, je li to hrabrost, vjernost, itd.

„U svakom trenutku, i kao Rimljanin, i kao čovjek hrabro misli na to da svoje predstojeće poslove moraš obaviti sa ozbiljnim i neusiljenim dostojanstvom i ljubavlju prema ljudima, slobodno i pravedno (...). U tome ćeš uspjeti ako sve što radiš radiš svjestan da bi to moglo biti posljednje djelo u tvome životu, daleko od svake besciljnosti i bez strasne mržnje prema odluci razuma, bez pretvaranja i sebičnosti i nezadovoljstva onim što ti je dodijeljeno. Vidiš li kako je sićušno ono što treba savladati da bismo mogli voditi sretan i bogobojazan život.“³⁷ Ovaj odlomak na drugačiji način ukazuje na posebnost veze između sreće i vrline. Aurelije poziva sebe da svoju specifičnu ulogu u životu, kao Rimljanin i čovjek te naposljetku i kao car, rabi kao način izražavanja vrline, uključujući i njihovu drugu dimenziju („nježna briga za druge te sloboda i pravda“). Vrlina je oblik, stručnost ili znanje kako živjeti dobro, odnosno oblik znanja koji oblikuje cijelu osobnost i život. Razmišljanje Marka Aurelija o vrlini nije drugačije od Epiktetova, jer usavršavanje i provođenje vrline te ujedno i moralni

³⁶Ibid, str.66

³⁷Ibid, str.55

rast čovjeka, sam po sebi, najbolji je oblik života. Drugim riječima, time postižemo *eudaimoniju*.

Marko Aurelije, kao i Epiktet, zagovarao je ideju kozmopolitizma, odnosno stava da su svi ljudi istovjetni, potekli iz istog izvora i dio su velike obitelji kojoj je cijeli svijet (*kósmos*) država (*pólis*) pa je tako svaki čovjek zapravo „građanin svijeta“ (*kosmopolítēs*). Razlike između društvenih, etničkih i političkih grupacija nije ono što određuje čovjeka i što ga čini bilo boljim ili gorim. Čovjek je dio kozmosa te se ne smije ponašati kao njegov vlasnik ili rob nego kao njegov sastavni dio. „Ostalo ti je još malo vremena da živiš (...). Ako svuda budeš živio tako da se to slaže sa redom u kozmosu, onda će biti sasvim svejedno jesi li ovdje ili ondje.“³⁸ Tvrdi da je njegova priroda razumska i građanska, ima grad, ali ima isto tako i zemlju. Kao car ima Rim, a kao ljudsko biće ima univerzum. Ideja da se svemir može promatrati kao grad, daje Aureliju mogućnost za tvrdnju da bismo trebali činiti dobro za čitavo čovječanstvo, jer svi imamo dužnosti kao građani da doprinosimo dobrobiti cijelog kozmopolisa, odnosno brinemo o dobrobiti svih ljudi kao naših sugrađana. Tako kaže: „Duh cjeline zahtjeva zajednicu stvari. Stoga je i stvorio niža radi viših bića, a viša da bi radila u suglasnosti sa sobom. Vidiš li kako je jedne podredio, a druge sredio i kako je svakome biću odredio ono što mu pripada, a najplemenitija povezao da budu u slozi.“³⁹

4.4.O kozmičkoj providnosti i duševnoj neuznemirenosti

Za razliku od svojih prethodnika, učenje Marka Aurelija, posljednjeg velikog predstavnika stoičke filozofije, dobilo je pesimističko, religijsko-idealističko i fatalističko obilježje kao rezultat opadanja Rimskog Carstva i nezavidnog položaja rimskog društva te kao trag mističkih utjecaja koji su tada prevladavali Rimom, iako je sam Marko Aurelije zazirao od istočnjačkih, mračnih religijskih praznovjerja.⁴⁰ Od Epikteta ga razlikuje nedostatak vedrine, nadmoćnosti nad stvarima i gubitak vjere u napore stoičkih filozofa da se postigne sloboda, spokojstvo te ostvari socijalna pravda. „Još jedan trenutak, i ti ćeš postati mumija, a ostat će još samo tvoje ime, ili možda ni to; a ime je samo prazan zvuk i odjek. Ništavne su stvari koje smo u životu toliko cijenili, one su trule i bez vrijednosti, a ljudi su samo psi, koji se međusobno ujedaju i djeca koja se svađaju, smiju i plaču.“⁴¹

³⁸Ibid, str.177

³⁹ Marko Aurelije, *Samomu sebi* (prev. Albin Vilhar), Matica srpska, Novi sad, 1960., str.101

⁴⁰Ibid, str.28

⁴¹Ibid, str. 102

No, iako sklon pesimizmu, Marko Aurelije kroz kozmičku providnost i red te učenjem o duševnoj neuznemirenosti, daje savjete kako prevladati teške trenutke. U mnogim odlomcima piše o prevladavanju ograničene perspektive pojedinca i doživljavanju svijeta iz kozmičke perspektive te naglašava važnost spoznaje vječnosti i promjene koje su konstante, referirajući se time na Heraklita i njegovo učenje o mijeni stvari. „Možeš da se oslobodiš mnogih i nepotrebnih stvari koje te muče, jer one postoje samo u tvom uobraženju. Ako, međutim, čitav kozmos obuhvatiš svojim duhom i ako pomisliš na suštinu vječnosti i na brzu promjenu pojedinih dijelova u jednoj stvari, onda ćeš sebi svakako stvoriti široko polje za svoje djelovanje: kako je kratko vrijeme koje protekne od postanka do nestanka jedne stvari, a kako je bezgranično dugo vrijeme prije njenog postanka i kako beskrajno poslije njezine propasti.“⁴² U odlomku se osjeti utjecaj ranijih stoika, posebice Epikteta, koji su tvrdili da je pogrešna prosudba zapravo izvor patnje. Prakticiranje stoicizma za Marka Aurelija je sredstvo da se pronađe svoje mjesto u kozmosu. Tražio je sklad s prirodom, i naučio voljeti ono što mu je sudbina predodredila jer se pouzdao u providnost kozmosa. Stoicizam, u koji je Marko Aurelije vjerovao, ukorijenjen je u sveobuhvatnoj prirodi. Nije pronašao utjehu u prakticiranju obreda tradicionalnih religija, već je tražio psihološku utjehu i snagu koja bi mu omogućila da održi svoj um mirnim u teškim trenucima. Otkrio je osobnu religioznu praksu koju je tražio unutar filozofije stoicizma, naglašavajući kako je bitno poslušno služiti Bogu. Kao i raniji stoici, razumu je pripisao božanske principe, dok duši pripadaju želje, a tijelu osjetila. „Tijelo, duša i razum: tijelu pripadaju osjetila, duši želje, razumu božji principi(...). Ako su ovo osobine zajedničke svima spomenutim bićima, onda dobrom čovjeku preostaje samo to da voli i radosno pozdravi sve ono što mu se desi i što mu život pokloni: da ne okalja demona koji prebiva u njegovom srcu i ne uznemirava ga gomilom raznih predstava, nego da ga sačuva u vedrom miru; da poslušno služi bogu, da ništa ne govori protiv istine, i ništa ne učini protiv pravednosti (...)“⁴³

Marko Aurelije prihvatio je stoički svjetonazor koji uključuje racionalno uređen i providan kozmos. Uz to, oslanjao se na tradicionalnu stoičku teoriju koja tvrdi da su naše emocije povezane s našim vrijednosnim prosudbama te samim time utjecaj nečijih svjetonazora na prosudbe događaja u svijetu. Uz prihvaćanje kozmosa kao savršeno uređene cjeline i nas kao njezina neznatnog dijela, postoji još jedan moment koji dokazuje da je Marko Aurelije slijedio svojeg prethodnika Epikteta, a to je učenje o sveopćoj prolaznosti. „Božja su djela puna providnosti. Slučajni događaji nisu neprirodni. Oni su povezani i isprepletani rukom providenja. Sve izvire iz njega. A s njim ide Nužnost i ono što koristi svemu, a čiji si ti

⁴²Ibid, str. 164-165

⁴³Ibid, str. 70-71

samo sićušni djelić. Ono što stvara priroda cjelokupnoga svijeta, međutim, i čime se ona održava, korisno je i za svaki pojedini njezin dio. A svijet se održava tako što se elementi i tijela nastala od njih mijenjaju (...).“⁴⁴

Kao i njegovi stoički prethodnici, Marko Aurelije je naglašavao važnost suživota s prirodom, odnosno činjenicu da bismo trebali živjeti onako kako zahtjeva ljudska priroda. Kleant navodi kako je cilj (*télos*) živjeti u dogovoru s prirodom, dok Hrizip o tome kaže kako treba živjeti prema iskustvu onoga što se od prirode događa. Kako to postići, Marko Aurelije objašnjava u slijedećem citatu: „Ti znaš kolikim si putevima lutao, no ipak nisi našao pravi život (...). Pa u čemu se sastoji? U tome da radimo kako priroda zahtijeva. Kako da to počnemo? Tako što ćemo se rukovoditi pravim načelima, po kojima ćemo moći podesiti sve svoje težnje i sklonosti. A kakva su to načela? O dobru i zlu, s uvjerenjem da stvar koja čovjeka ne čini pravednim, trezvenim, hrabrim i slobodnim ne predstavlja za njega dobro, i da ništa što nije suprotno ovome ne može za njega biti zlo“⁴⁵ Marko Aurelije objašnjava kako se može raditi po nečijoj prirodi rekavši da moramo prvo izmijeniti vjerovanja o dobru i zlu jer oni daju poticaj za nečije impulse i akcije. Primjerice, ako vjerujemo da je zadovoljstvo dobro, a bol zlo, tada ćemo biti ogorčeni zbog užitaka koje uživaju zli, i boli koje trpe dobri. Ako postupimo na takav način, svaliti ćemo krivnju na Prirodu i biti bezbožni. No, ako nas lažna uvjerenja o dobru i zlu onemogućuju da slijedimo prirodu i djelujemo u skladu s vrlinom, kako nam uklanjanje pogrešnih uvjerenja samo po sebi može omogućiti da slijedimo prirodu i djelujemo u skladu s vrlinom? Jednom kada spoznamo da zadovoljstvo i bol nisu ni dobri ni zli, već da su indiferentni za našu sreću, i dalje moramo saznati kako bismo trebali reagirati na to zadovoljstvo i bol i slijediti prirodu.

Kako bismo bolje razumjeli razmišljanja Marka Aurelija o pitanjima koja se tiču stoičkog načina života, trebali bismo se dotaknuti pozadine rane stoičke etike. Kada je riječ o nečijoj sreći, stoicizam zagovara učenje prema kojemu je vrlina jedino dobro, porok jedino zlo, a sve ostale stvari su indiferentne. Drugim riječima, samo vrlina može pridonijeti našoj sreći, a porok našoj nesreći. Siromaštvo, loša reputacija i narušeno zdravlje nisu loši jer nas njihovo posjedovanje ne čini nesretnima. Bogatstvo i slava nisu dobri jer nas njihovo posjedovanje ne čini sretnima. Ako nas netko upita na temelju čega može temeljiti svoj izbor između zdravlja i bolesti, bogatstva i siromaštva, ali tako da izbor bude racionalan, a ne proizvoljan, stoički odgovor koji bismo mu mogli dati jest da neka indiferentna stanja ipak imaju prednost u prirodi. U većini slučajeva trebamo preferirati i birati bogatstvo, slavu i dobro zdravlje umjesto siromaštva, loše reputacije (zla glasa) i bolesti, jer su u skladu s

⁴⁴Ibid, str. 54

⁴⁵Ibid, str.138, 139

prirodom. Kada odaberemo stvari koje su u skladu s prirodom i odbacimo one koje nisu, naši postupci su primjereni (*kathékonta*), a primjerena radnja je radnja za koju postoji razumno (*eúlogon*) opravdanje. Takva radnja je moralno savršena ili kreposna (*katóρθōma*) jer je učinjena iz mudrog i stabilnog kognitivnog stanja koje posjeduje samo kreposna osoba.

Životom u skladu s prirodom, životom u kojem su pod kontrolom naše emocije, nad kojima jedino i imamo moć, dostižemo stanje *ataraksije* ili neuzdrmanost, stanje potpunog mira. Ono što ne možemo kontrolirati, što je van naše moći trebamo prepustiti prirodi i kozmičkoj providnosti, a naše misli i osjećaje obuzdati te ono što nam je sudbina predodredila rođenjem, iskoristiti najbolje što možemo i ne jadikovati zbog toga. „Čovjeku se može desiti samo ono što je čovjekova sudbina, kao i govedu ono što je njegova sudbina, ili kamenu ono što priliči kamenu. Pošto se, dakle, svakoj stvari dešava samo ono što je njenom prirodom uvjetovano i što je za nju sasvim obično, zašto si onda nezadovoljan? Sveopća priroda ti ne nanosi ništa što ti ne bi mogao podnijeti.“⁴⁶ Čovjek ne smije biti nezadovoljan onime što mu je priroda namijenila, već treba izvući najbolje iz svoje životne situacije i uloge koja mu je namijenjena te se upravo tom mišlju vodio kada je shvatio da Rimskom Carstvu prijeti propast.

5. Utjecaj Epikteta i Marka Aurelija na kršćanstvo i renesansu

Iako se stoicizam i kršćanstvo na prvi pogled dosta razlikuju, postoje segmenti koji se preklapaju. Kršćanstvo, koje se temelji na učenju Isusa iz Nazareta, uči o ljubavi, samilosti, dobročinstvu i praštanju. Poput stoicizma, i kršćanstvo se pojavilo u kaotičnim vremenima i ponudilo mir i sigurnost koji mogu dovesti do unutarnje sreće i smirenosti. Ta veza ima svoj temelj u Isusu kao fizičkoj manifestaciji Boga. Prema kršćanstvu, samo kroz Isusa ljudi mogu postići vječno spasenje. Protestanti u nadovezivanju na Aurelija Augustina smatraju da ljudi postižu unutarnji mir milošću, umjesto djelovanjem, dok oprost grijeha dolazi samo vjerom. Kršćanstvo je monoteistička religija, i dok stoici, pa tako Epiktet i Marko Aurelije, smatraju kako kozmosom vladaju nepromjenjivi zakoni i nazivaju to *Logosom*, kršćani slijede Isusove riječi i vjeruju u jedinog istinskog Boga koji vlada svime. Kršćanstvo služi volji Boga, kao što se na neki način stoici pokoravaju volji *Logosa*. Kršćanstvo uči da se možemo osloboditi straha i tjeskobe ako se podvrgnemo Božjoj volji. Stoici se podvrgavaju volji kozmičke providnosti.

Kršćanstvo se usredotočuje na jastvo koje je ukorijenjeno u služenju Bogu te uči kako je nemoguće obožavati dva Boga. Obožavanje jednog hrani prijezir prema drugom. Dakle,

⁴⁶Ibid, str. 149

čovjek ne može obožavati i Boga i novac („Ne možete služiti Bogu i bogatstvu.“ Lk 16,13) ili Boga i mišljenje drugih ljudi. Služenjem Bogu, čovjek se oslobađa robovanja izvanjskim stvarima i to mu omogućuje da traži dobro. Novac i zadovoljstvo nisu svrhe po sebi. Dobro je u centru pozornosti, kao i kod stoicizma, izbjegavanje poroka i prakticiranje vrline, dakle kršćanstvo naglašava moralno djelovanje prema sebi i ljudima oko nas. Također, kršćanstvo je naslijedilo i kozmopolitizam koji su Epiktet i Marko Aurelije naglašavali kao veoma važnim, našu brigu i ljubav prema ljudima svakog grada i naroda. Unutarnju slobodu pred vanjskim svijetom, vjeru u ljudsko srodstvo s prirodom i Bogom i osjećaj uzaludnosti privremenih ovozemaljskih materijalnih dobara kao i privrženost njima – sve to kršćanstvo dijeli sa stoicizmom. Epiktet i Marko Aurelije promicali su moralne vrijednosti i stoički stav prema onome što nam je sudbina namijenila, a upravo to je glavna bit kršćanstva.

Kao rani i dobro posvjedočeni dodir pa i sraz židovskoga vjerovanja netom prije Isusova doba sa stoičkom (i platoničkom) filozofijom možemo uzeti *Knjigu mudrosti*, djelo koje za Židove ispada iz kanona svetih spisa u apokrifne, a za katolike ulazi u deuterokanonske spise, stoga se nalazi i u svakoj katoličkoj Bibliji. Knjiga mudrosti (latinska Biblija: *Liber Sapientiae* ili *Sapientia*) jedna je od mudrosnih knjiga Staroga zavjeta, djelo nastalo vjerojatno u prvoj polovici 1. st. pr. Kr. u Aleksandriji, a naziva se po Septuaginti i Mudrost Salomonova. Osnovu za tekst daju dijelovi povijesnih i mudrosnih knjiga Svetoga pisma, koji se ovdje proširuju i pretumačuju novim spoznajama, a u čijim se redovima osjeti utjecaj grčke filozofije, posebice stoicizma. Naslijeđe Epikteta i Marka Aurelija vidi se u spominjanju duha Gospodnjeg koji ispunjava svijet kao sve obuhvaćajući i prožimajući, što se može povezati sa stoičkim učenjem o *logosu* kao kozmičkome pojmu i principu koji povezuje cijeli svemir i vlada njime svojom mudrošću i čistoćom. „Jer mudrost je duh čovjekoljubiv, ali hulniku neće oprostiti njegove riječi, jer Bog proniče bubrege njegove, istinski mu srce nadzire, i sluša njegove riječi. Doista duh Gospodnji ispunja svemir, i on, koji drži sve, zna i sve što se govori. Zato ne ostaje skriven tko nepravedno govori, niti će ga mimoići osvetnička pravda.“⁴⁷ Logos ovdje predstavlja personificiranoga Božjega pomoćnika, za koji se rabi karakterističan stoički pojam *pneûma* „dah, duh“: „Bože otaca naših i Gospode milosrđa, ti koji si riječju stvorio svemir, i koji si sazdao čovjeka mudrošću svojom, da vlada nad stvorovima tvojim, i da svijetom upravlja u svetosti i pravednosti i da sud sudi dušom pravičnom: daj mi Mudrost, Prisjednicu svoga prijestolja (...).“⁴⁸

Stoički utjecaj ostavio je traga i kod izbora glavnih vrline, od kojih su za stoicizam stožerne bile umjerenost, hrabrost, razboritost i pravednost. „Ako li pak tko ljubi pravednost,

⁴⁷Biblija, *Knjiga mudrosti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., Mudr1, 6-9

⁴⁸ Mudr 9, 1-9

pa kreposti su plodovi njenih napora; ona poučava umjerenosti, razboritosti, pravednosti i hrabrosti, od kojih ljudima ništa nije vrijednije u životu.“⁴⁹ Nadalje, kod stoika bogatstvo spada u indiferentnu sferu ljudskog života, no težnja ka mudrosti stoički je cilj u kojem su sva dobra, naglašavajući pritom ulogu razuma i pravednosti u životu. „Ako je bogatstvo blago poželjno u ovom životu, što je onda bogatije od mudrosti koja se stvara? Ako opet razboritost [hrv. prijevod: „razum“] stvara, tko je na svijetu od nje veći umjetnik? Ako li pak tko ljubi pravednost, pa, kreposti su plodovi njezinih napora; ona poučava umjerenosti i razboritosti, pravednosti i hrabrosti, od kojih u životu nema ništa korisnije ljudima.“⁵⁰

Dah stoicizma zapirio je i u renesansi. Uzmimo za primjer renesansnoga klasičnog filologa, filozofa i profesora prava i latinskog jezika Justusa Lipsiusa (Joost Lips). Rodio se je 1547. u Belgiji, umro je 1606. Bavio se stoičkom filozofijom, najviše rimskom. Zaslužan je za stvaranje neostoicizma, koji je izložen u njegovu najslavnijem djelu *De constantia in publicis malis* u dvjema knjigama („O postojanosti u doba općega meteža“, 1583./1584., misli se naime na religijske i političke nemire i sukobe koji su Sjevernu Europu vodili u iscrpljujuće vjerske i političke ratove), u djelu koje je do 18. stoljeća imalo preko 80 izdanja, od kojih preko polovinu na latinskome izvorniku⁵¹. Neostoicizam se obično karakterizira kao mješavina klasičnog stoicizma i kršćanske teologije. Baš kao što Boetijev kršćanizirani stoicizam ne naučava ništa više od postojanja Boga i vladavine providnosti, tako Lipsius naglašava postojanje božanskog bića i božanskog plana.⁵² Lipsius tvrdi kako ne možemo znati što je Božja providnost, već samo to da ona jest i da vlada svijetom. Trebamo se pomiriti s Božjom voljom te postići strpljivu postojanost uma i duha pred nesrećom. Gotovo isti nauk pronalazimo kod Epikteta i Marka Aurelija, premda je Lipsiusov uzor i za ovo djelo i uopće bio prije svega Seneka (usp. *De constantia sapientis*). Senekina djela Lipsius je i filološki priređivao za objavu.

Ono što nalazimo kod Lipsiusa nije varijanta stoicizma s kršćanskim elementima, već kombinacija stoicizma s pojmom razuma kao procjenitelja istine. Za razliku od stoika koji su tvrdili da je vrlina jedina relevantna u odluci o našem djelovanju, Lipsius zagovara ideju da bismo na životne nevolje trebali reagirati na način koji je primjeren značenju i važnosti nedaća koje su nas zadesile. Uloga dodijeljena razumu nije da nas nauči kako te nedaće nemaju nikakvo značenje za nas, već samo da su one manje važne nego što iracionalni pojedinac tvrdi.

⁴⁹ Mudr 8, 7

⁵⁰ Mudr 8, 5-7

⁵¹ Papy, Jan, "Justus Lipsius", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ur.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/justus-lipsius/>>

⁵² Lipsius, Justus, *On constancy*, (prev. John Sellars, John Stradling), Liverpool University Press, Liverpool, 2008., str. 389

Razum nam govori koliko je događaj nepovoljan te bi racionalan čovjek trebao reagirati emocijama koje su primjerene težini problema. Tu se razlikuju učenja Lipsiusa i Epikteta, jer Lipsius tvrdi kako razum ne bi trebao prigušiti emocije te one ne bi trebale biti pod tolikom kontrolom. Umjesto toga, razum moderira emocije sukladno okolnostima i činjenicama, odnosno trebali bismo osjećati onakve emocije koje su primjerene racionalnoj prosudbi činjenice.⁵³ Poput Epikteta i Marka Aurelija, i Lipsius je zagovarao ideju kozmopolitizma. Iako se u nekim navedenim aspektima razlikovao od klasičnog nauka stoicizma, Lipsius je obnovio njihovo učenje dodavši pritom svoj otisak prvenstveno činjenicom kako ne bismo trebali ostati ravnodušni na izvanjske događaje, no vidljiv je utjecaj stoicizma u pogledu na postojanje Božje providnosti i njegova kozmičkog plana.

⁵³Ibid, str. 390

6. Zaključak

U ovom radu obuhvatila sam i opisala sva tri razdoblja stoicizma te njihove glavne predstavnike. Glavna teza je etički nauk Epikteta i Marka Aurelija. Budući da se etički nauk u prijašnjih stoika neznatno razlikovao od njihova, nastojala sam povezati Marka Aurelija i Epikteta s ranijim stoicima, a da pritom njihova glavna učenje ostanu u prvome planu. Kroz cijeli rad proteže se glavna misao o *eudaimoniji*, kao smislu kojemu treba svaki čovjek težiti, a što se može postići kroz neuzdrmanost ili *ataraksiju*. Kako bi to postigao, svaki čovjek mora imati kontrolu nad svojim mislima, ili kako kaže Epiktet, utiscima, i dati pristanak na one nad kojima ima kontrolu. *Meditacije* Marka Aurelija razlikuju se načinom pisanja od Epiktetovih *Razgovora*, osjeti se dah sumornosti, na trenutku čak i poneka pesimistična nota, no uvjeti u kojima je Marko Aurelije vladao nisu ga spriječili da nas podari veličanstvenim djelom, koje može pomoći svakomu tko se nađe u naizgled bezizlaznoj situaciji. Iako je Stoicizam je nepresušno vrelo, sam je rad prije svega bio temeljen na etičkim, na trenucima i psihološkim aspektima filozofije Epikteta i Marka Aurelija.

Epiktet je jedan od glavnih predstavnika rimskog stoicizma. Preuzeo je podjelu filozofije na logiku, etiku i fiziku, no smatrao je da ta tri dijela tvore jedinstvo usmjereno ostvarivanju krajnjeg cilja, sreće te se usredotočio na praktičnu primjenu filozofije na svakodnevni život. Poput njegovih prethodnika, Epiktet je smatrao da je najbolji život onaj u skladu s prirodom, a to znači živjeti u skladu s razumom, jer je razum samo dio sveopćeg determiniranog kozmičkog plana koji vlada svijetom. Smatrao je da je samo jedna stvar u našoj moći, a to je naša volja. Sloboda se nalazi u našoj unutrašnjosti, istinski slobodan ne znači biti slobodan tjelesno, jer tijelo ne pripada među stvari koje su u našoj moći te kada uskladimo naš um s prirodom i podvrgnemo ga vrlini i konstantnom stremljenju ka njoj, možemo postići *eudaimoniju*.

Marko Aurelije u svojem djelu *Meditacije*, koje je prožeto bolnom rezignacijom nad tužnim ljudskim sudbinama, pruža etičke sugestije koje u središte stavljaju njegovu antimaterijalističku nauku sudjelovanja čovjeka u tijelu, duhu i duši, čiji je nositelj hrabra i umna osobnost. No, čovjek može gospodariti samo svojim duhom, svojim mislima i savješću koja stalno preispituje ispravnost njegovih čina. Čovjek treba prihvatiti ulogu koja mu je sudbina dodijelila i bez predbacivanja stoički podnijeti situaciju u kojoj se nalazi, postižući time *ataraksiju* ili neuzdrmanost duha. Marko Aurelije, kao i Epiktet, zagovara kozmopolitizam. Posredstvom duha ljudi sudjeluju u božanskom bitku i čine idealnu zajednicu koja bi trebala prekoračiti sve povijesne, kulturne i nacionalne granice. Obojica su ostavili traga na kršćanstvo, koji je posebice vidljiv u Knjizi mudrosti gdje se spominje *logos*

u personificiranom obliku duha Gospodnjeg i četiri vrline koje su i stoici naučavali. Renesansni filolog i filozof Lipsius oživio je ponovno stoicizam pišući o Božjoj providnosti i kozmičkom planu, pridodavši pritom svoj nauk o razumu koji treba procijeniti kako emocionalno djelovati sukladno okolnostima u kojima se nalazimo, a ne u potpunosti ostati ravnodušni.

7. Literatura

1. Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa* (prev. Albin Vilhar), Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1985.
2. Biblija, *Knjiga mudrosti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009.
3. *Epictetus. Discourses as Reported by Arrian, the Manual, and Fragments* (s engleskim prijevodom W. A. Oldfather), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts i William Heinemann, London, sv. 1 1925. i sv. 2 1928.
4. Epiktet, *Knjižica o moralu; Razgovori* (prev. Robert Zlović), Biblioteka Tragovi, Zagreb, 2002.
5. Epiktet, *Priručnik* (prev. Pavel Gregorić), KruZak, Zagreb, 2006.
6. Epiktet i Marko Aurelije, *Obrasci volje i sreće: (stoički trebnik)*, Panpublik, Beograd, 1922.
7. Gourinat, Jean-Baptiste, *Stoicizam* (prev. Marko Gregorić), Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2014.
8. Hadot, Pierre, *Unutarnja tvrđava: uvod u Misli Marka Aurelija* (prev. Bosiljka Brlečić), Mizantrop, Zagreb, 2016.
9. Johansen, Karsten Friis, *A History of Ancient Philosophy* (prev. na engleski Henrik Rosenmeier), Routledge, London i New York, 1998.
10. Koplston, Frederik [Copleston, Frederick], *Istorija filozofije: Grčka i Rim* (prev. Slobodan Žunjić), Beogradski izdavački-grafički zavod, Beograd, 1988.
11. Lipsius, Justus, *On constancy*, (prev. John Sellars, John Stradling), Liverpool University Press, Liverpool, 2008.
12. Long, A. A., *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, Clarendon Press, Oxford, 2002.
13. Long, A.A., *From Epicurus to Epictetus: Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, Clarendon Press, Oxford University Press, New York, 2006.
14. Marko Aurelije, *Samomu sebi* (prev. Albin Vilhar), Matica srpska, Novi Sad, 1960.
15. Marko Aurelije, *Samomu sebi* (prev. Zvonimir Milanović), Zagreb, CID, 1996.
16. Mikecin, Igor (2003). *Etičko opravdanje Rimskog Imperija*. Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja, 41(1/2), 131–146.
17. *The Communings with Himself of Marcus Aurelius Antoninus, Emperor of Rome, Together with His Speeches and Sayings* (s engleskim prijevodom C. R. Haines), William Heinemann, London i G. P. Putnam's Sons, New York, 1916.

18. Magee, Bryan, *Povijest filozofije: cjeloviti vodič kroz povijest zapadne filozofije, najveće svjetske mislioe i njihove ideje* (prev. Zvonko Pavić), Mozaik knjiga, Zagreb, 2010.
19. Stock, St. George, *Mala knjiga stoicizma* (prev. Igor Brajković), CID, Zagreb, 2008.